

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲАМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ ФАКУЛЬТЕТИ
ЖУРНАЛИСТИКА КАФЕДРАСЫ**

ЖУГИНИСОВА ГУЛНАРА ЖАПБАРБЕРГЕНОВНАНЫҢ

**«Қарақалпақстан баспасөзінде инсан саламатлығы мәселесиниң
сәўлелениўи («Еркин Қарақалпақстан» хәм «Шыпакер» газетасы
мыасалында. 2009-2012-жыллар)» атамасындағы**

**5А320101 «ЖУРНАЛИСТИКА (хызмет түрлери бойынша)»
кәнигелиги бойынша**

Магистр

дәрежесин алыў ушын усынылған

ДИССЕРТАЦИЯСЫ

**Магистрлик диссертациясы
журналистика кафедрасында
көрип шығылды хәм қорғаўға
усынылды.**

**Кафедра баслығы: _____
Тарийх илимлериниң кандидаты
Д.Бекбаулиев
«___» «___» 2012-жыл.**

**Илимий басшы: _____
Филология илимлериниң
кандидаты, доцент
З. Қожықбаева**

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

МАГИСТРАТУРА бөлими

5А 320101 «ЖУРНАЛИСТИКА (хызмет түрлери)» қәнигелиги

Мәмлекетлик аттестация комиссиясының

Қ А Р А Р Ы:

ЖУГИНИСОВА ГУЛНАРА ЖАПБАРБЕРГЕНОВНАның

**«Қарақалпақстан баспасөзінде инсан саламатлығы
мәселесиниң сәўлелениўи («Еркин Қарақалпақстан» хәм
«Шыпакер» газетасы мыасалында. 2009-2012-жыллар)»
атамасындағы**

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯ ЖУМЫСЫНА

« ____ » баҳасы қойылсын.

МАК баслығы:

МАК ағзалары:

Ж О Б А С Ы:

КИРИСИЎ

I БАП Қарақалпақстан баспасөзінде медициналық мәденият мәселеси

- I.1. Өзбекстан Республикасында инсан саламатлығының беккемлениўинде ҳүкиметлик қарарлар
- I.2. Медициналық билим бериўде баспасөздиң орны («Еркин Қарақалпақстан» газетасы мысалында)

II БАП Қарақалпақстан баспасөзінде «Шыпакер» газетасы

- II.1. Қарақалпақстан баспасөзиниң типологиялық бөлиниўинде медициналық басылымның орны
- II.2. «Шыпакер» газетасы: тарийхы, жанры, промлематикасы
- II.3. Газетада инсан саламатлығы тематикасына байланыслы рубрикалар

III БАП Тәлим-тәрбия жұмысларында медицина педагогика, психология илимлериниң өз-ара байланысы

- III.1. Жаслар ҳәм медициналық мәденият
- III.2. Публицистикалық мақалаларда медициналық терминлер
- III.3. Журналистика ҳәм медицинада профилактикалық бағытлар

ЖУЎМАҚЛАЎ

Изертлеў жұмысында қолланылған терминлер сөзлиги

Пайдаланған әдебиятлар дизими

М А З М У Н Ы

КИРИСИЎ	2
I бап. Қарақалпақстан баспасөзінде медициналық мәдениет мәселеси	7
1.1. Өзбекстан Республикасында инсан саламатлығының беккемленіуінде хукиметлик қарарлар.....	7
1.2. Медициналық билим беріуде баспасөздің орны («Еркин Қарақалпақстан» газетасы мысалында).....	13
II бап. Қарақалпақстан баспасөзінде «Шыпакер» газетасы	17
2.1. Қарақалпақстан баспасөзінің типологиялық бөлиніуінде медициналық басылымның орны.....	17
2.2. «Шыпакер» газетасы: тарийхы, жанры, промлематикасы	24
2.3. Газетада инсан саламатлығы тематикасына байланыслы рубрикалар.....	54
III бап. Тәлим-тәрбия жұмысларында медицина педагогика, психология илимлеринің өз-ара байланысы	82
3.1. Жаслар хәм медициналық мәдениет	
3.2. Публицистикалық мақалаларда медициналық терминлер	
3.3. Журналистика хәм медицинада профилактикалық бағытлар.....	
Жуўмақлаў	105
Изертлеў жұмысында қолланылған терминлер сөзлиги	
Пайдаланған әдебиятлар дизими	111

Кең әлемди гезгениң,
Алдағыны сезгениң,
Сөзден маржан дизгениң.
Барлығы денсаулықта.

Келисикли айбатың,
Шырай-көркиң, саўлатың,
Тасқынлаған ғайратың,
Барлығы денсаулықта.

Ж.Дилмуратов.

Магистрлик диссертация жұмысының актуаллығы

Елимиз өз ғәрезсизлигин қолға киргизгеннен соң, республикамызда көплеген өзгерислер жүз берди. Әлбетте, бундай өзгерислер өз гезегинде ғалаба хабар қуралларын шетлеп өтпеди. Бул пикиримизге мысал ретинде Президентимиз И.Ә.Кәримовтың «Еркин хәм ғәрезсиз ғалаба хабар қураллары хәр тәрәплеме раўажланыўы тийис. Олар хақлы рәўиште хәкимияттың төртинши тармағы болыўы керек»¹ деген пикирлерин келтирип өтиўимиз орынлы.

Дүньяда қанша өзгерислер жүз берген сайын, жәмийет қанша алға илгерилеп раўажланған сайын, инсанлар информацияға өзлеринде мүтәж-ликті сезеди. Олар дүнья жаңалықлары хаққында информациялардан хабардар болыўға умтылады, бул олардың ең жоқарғы талабы болып келеди. Бундай мүтәжлилик, бундай талаптар журналистлерге болып атырған ўақыяларды жәнede кеңирек, тереңирек, оперативлик пенен сәўлелендириўдей ўазыйпа жүклейди. Сонлықтанда, Президентимиз И.Кәримов ғалаба хабар қуралларын «төртинши хәкимият» деп белгиледи. Себеби, ғалаба хабар қураллары үзликсиз рәўиште жәмийетимиз турмысын сәўлелендириў, оған шолыў жасаў хәм қайтадан тәсир жасаў ўазыйпасын орынлап келеди. Яғный, ғалаба хабар қуралларының баслы ўазыйпасы жәмийетлик турмысты сәўлелендириў, жәмийетлик пикирди қәлиплестириў хәм жәмийет ушын әхмийетли информацияларды топлап, оны аудиторияға жеткерип бериўден ибарат.

Не ушын Президентимиз ғалаба хабар қураллары хаққында хәр бир шығып сөйлегенинде олардың еркин хәм ғәрезсиз болыўы кереклигин қайта-қайта тәкирарлайды? Себеби, ғалаба хабар қураллары еркин хәм ғәрезсиз болғанда ғана хәр қандай социаллық, сиясий, экономикалық хәм жәмийет өмири менен байланыслы хәм басқа барлық процесслер хаққындағы хақыйқатлықты сәўлелендириўи мүмкин. Хәттеки, баспасөздин кең жәмийетшиликке тәсир күши хаққында «Мен жүз найзадан гөре, үш газетадан

¹ И.Ә.Кәримов «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда». Тошкент. «Ўзбекистон» 2000 йил. 173-бет.

көбирек қорқаман». Император Наполеон Бонапарт (1769-1821) Европа хуқимдарлары ишинен биринши болып журналист хэм газета әхмийети хэмде күдиретине үлкен баха берип, усылай деген.²

Ғалаба хабар қуралларында ислеўши журналистлеримиз дерлик барлық тараўда өзлерин көрсетпекте. Ғәрезсизликтин дәслепки жылларынан баслап Президентимиз денсаўлықты сақлаў тараўына айрықша итибар берди хэм «Денсаўлық—адамның физикалық, руўхый, саналық өзгешеликлеринин жыйындысынан ибарат болып, инсанды узақ өмир көриў, татыў шаңарак пайда етиў, балалардың саламат туўылыўы хэм оларды жетик етип тәрбиялаўдың тийкары болып есапланады»³ деп денсаўлық хаққында өзинин пикирлерин билдирип өтти. Нәтийжеде денсаўлықты сақлаў тараўы хаққында көплеген қарарлар хэм нызамлар («Өзбекстан Республикасы денсаўлықты сақлаў системасын реформалаўдың Мәмлекетлик Бағдарламасы хаққында», «Денсаўлықты сақлаў системасын реформалаўды және де тереңлестириў хэм оны раўажландырыў Мәмлекетлик Бағдарламасын әмелге асырыўдың тийкары жөнелислери хаққында», «Республикада медицина мәкемелеринин шөлкемлестириў дүзилесин хэм хызметин жетилистириў илажлары хаққында», «Аналар хэм балалар саламатлығын қорғаў, саламат әўладты қәлиплестириўге байланыслы қосымша илажлар хаққында» хэм «2009-2013-жылларда халықтың репродуктив саламатлығын беккемлеў, саламат бала туўылыўы, физикалық хэм руўхый жақтан наўқыран әўладты жетилистириў бойынша алып барылып атырған жумысларды және де күшейттириў хэм нәтийжелилигин асырыў илажлары Бағдарламасы хаққында», сондай-ақ «Республиканың аўыллық районларында аналар хэм балалардың саламатлығын беккемлеўге байланыслы қосымша илажлар хаққында»ғы хэм басқа да) қабыл етилип, булар бойынша тийисли илажлар исленбекте.

Хуқиметимиздин денсаўлықты сақлаў тараўында жүргизип атырған сиясаты да, әмелге асырылып атырған реформалардың тийкары бағдары да

² «Ўзбекистон матбуоти» журн. «Қанотли иборалар» мақала. Авт. журналист Ж.Сафоев. 45-бет.

³ «Саламатлық жылы» Мәмлекетлик бағдарламасынан. 2005-жыл.

елимиз пуқараларының саламат турмыс тәризине хәм саламат әўлад мәпине қаратылғанлығы менен әҳмийетли.

Ғәрезсизлигимиздиң өткен жигирма бир жылы ишинде халықтың саламатлығын хәм ылайықлы турмыс кешириўин тәмийинлеў ушын барлық зәрүрли шараятлар жаратылды. Ең әҳмийетлиси, инсанның қәдир-қымбаты, оның саламатлығы мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилди. Өзбекстан Республикасының «Пуқаралардың денсаўлығын сақлаў хәкқында»ғы Нызамына муўапық, мәмлекетлик емлеў-профилактика мәкемелери тәрәпинен пуқараларға кепилленген медициналық хәм басқа түрдеги жәрдемлер көрсетилип атыр. Буның хуқықый негизи Өзбекстан Республикасы Конституциясының 40-статьясында мынадай деп көрсетилген: «Хәр бир адам қәнигели медициналық хызметтен пайдаланыў хуқықына ийе».⁴ Көринип турғанындай, хәр бир адам өзиниң денсаўлығын сақлаў хәм беккемлеўден, ал, аўырған адам болса, ўақтында сапалы емлениўден мәпдар.

Елимизде хәр бир жылдың өзине тән атама менен аталыўы хәм де оның түп-тийкарында республикамыздың раўажланыўы, халықтың пәраўан жасаўы, инсан мәплери жәмленгенлигин аңлаў қыйын емес. Буны бир ғана денсаўлықты сақлаў тараўы мысалынан да көриўимизге болады. Бүгинги күнде медицина тараўына болған талап хәм зәрүрлик күн сайын күшейип бармақта.

Журтбасшымыз медицинаға үлкен итибар қаратып, жәмийетшиликке (мәмлекетке, халыққа) буны еле де кең пропагандалаўдай ўазыйпаны ғалаба хабар қуралларына жүкледи. Бул өз гезегинде ғалаба хабар қуралларында медицина темасының хәр тәрәплеме кеңейиўине хәм медицина тараўы бойынша жазыўшы журналистлердиң жетилисиўине түртки болды. Нәтийжеде, Өзбекстан көлеминде баспасөзде тараўлық газеталар, арнаўлы рубрикалар, радиода еситтириўлер, телевидениеде көрсетиўлер шөлкемлестирилди. Бундай өзгерислерди Қарақалпақстан ғалаба хабар қуралларында да көриўимизге болады. Мәселен, баспасөзде тараўлық «Шыпакер» газетасы,

⁴ Жугинисова Г. «Хуқықларымыз кепиллиги». «Еркин Қарақалпақстан» газ. 26.11.2011-жыл №143 (19137).

республикалық басылымларда «Медицина», «Денсаулық», «Шыпакердің кеңесі» хәм тағы басқа да рубрикалар турақлы болса, телевидениеде «Саламатлық сырлары (айына 2 мәрте)», азанғы «Ассалаўма-әлейкум Қарақалпақстан» бағдарламасында «Шыпакердің мәсләхәти (хәр күни)», «Пайдалы мәсләхәт-лер», сондай-ақ, радиода айына 4 мәрте 40 минут даўамында радио тыңлаўышлар менен туўрыдан-туўры байланыс орнатыўшы «Саламатлық сырлары», соның менен бирге «Саламат әўлад», «Шыпакердің мәсләхәти» (редакторы Д.Аманлепесова) еситтириўлери эфирге шыға баслады.

Республикалық газеталар қатары тараўлық газеталарда да медицина темасына айрықша итибар берилген. Елимиз ғәрезсизликке ерискеннен кейин «Шыпакер» газетасы жарық көрди. Бул тараўлық газета болыўына қарамастан республикамызда болып атырған жаңалықлар бойынша хабар жеткизиўши бирден-бир газета. Баспасөзде ислеўши хәр бир журналисттен медицина темасында материал таярлағанда (аналитикалық, информациялық ямаса көркем-публицистикалық) үлкен шеберликти, оперативликти талап етеди. Себеби, медицина темасында жазыўдың өзине тән қурамалықлары бар.

Мине усы тәреплерин итибарға алатуғын болсақ, демек, инсан саламатлығын сақлаўда ғалаба хабар қуралларының роли айрықша екенлигин теориялық жақтан тийкарлап, баспасөзде медицина темасының сәўлелениўин үйрениўимиз, магистрлик диссертация жумысымыздың актуаллығынан дерек береді.

Биз диссертация жумысымызда медициналық теманың ғалаба хабар қуралларының бир тараўы—газетада, конкрет аспектте, «Еркин Қарақалпақстан» хәм «Шыпакер» газетасы мысалында сәўлелениўин үйрениўди мақсет еттик.

Диссертация темасының изертлениў дәрежесі:

Ғәрезсизликке ерискеннен соң, баспасөзде бир қанша өзгерислер көзге тасланбақта. Әсиресе, республикалық «Еркин Қарақалпақстан» хәм тараўлық «Шыпакер» газетасында медицина темасына айрықша итибар берилип,

турақлы рубрикалар астында журналистлердің тек информациялық емес, ал көркем-публицистикалық жанрға тән көплеген мақалалары жәрияланбақта. Бундай баспасөздегі өзгерістер хәм кейинги дәуірдегі жетіскенліклердің баслы себеби:

1. Президентимиз И.Ә.Кәримов медицина тараўына айрықша итибар қаратып, оның раўажланыўы ушын көплеген мүмкиншиликлер жаратып бермекте;
2. Медицина ҳаққында бир нешше қарар хәм нызамлар жәрияланып, булар тийкарында нәтийжели жұмыслар алып барылмақта;
3. Медицина тараўын пропагандалаўда ғалаба хабар куралларының хәм бул тараўда ислеўши журналистлердің хызмети айрықша;
4. Медицина — күннің әҳмийетли темасына айланғанлықтан, баспасөзде турақлы медицина рубрикалары, телевидениеде көрсетиўлер, ал радиода болса еситтириўлер қәлиплести.

Денсаўлықты сақлаў тараўы буўынлары, қәнигелери көп болғанлықтан журналистлеримиз түрли жанрларда қәлем тербетпекте. Солай екен, магистрлик диссертация жұмысымызды ашып бериўде «Журналистика теориясы хәм практикасы»⁵, «Журналистика тарийхы»⁶, «Журналист дәретиўшилигинде шеберлик мәселелери»⁷, медицина бойынша шығарылған

⁵ Прохоров Е.Н. Введение в теорию журналистики. Изд. РИП-Холдинг М.2000.
Ворошилов В.В. Журналистика. С-М 1999.

Бахриев К. Оммавий ахборот воситаларининг ҳукукий асослари. Т.2001.

Бекбаўлиев Д. «- Мен, редакциядан...» Нөкис. «Қ-стан» баспасы-1993.

Жумамуратова М. «Журналистика хәм әдебият». Н. 1995.

Уснатдинов Ш. «Журналистикаға кирисиў». Н. «Қ-стан» баспасы-2009.

Қожықбаева З. «Баспасөз: жанрлар. Макет. Дизайн». Н. 2011.

Машарипова Т. «Жанлы сөз». Ташкент-2011.

⁶ Абдуазизова Н. «Туркистон матбуоти тарихи» Т. 2000. Досымбетов К, Юсупов О.
«Қарақалпақстан баспасөзи» Н.1989.

⁷ Эрназаров Т. «Репортёрлик фаолиятининг назарияси ва амалиёти» Т. 2002. Горохов В.М.
«Осноы журналистическое мастерство». М. 1986.

Рэндалл Д. «Универсальный журналист». Алматы, 1997.

әдебиетлардан⁸ хәм медицина бойынша шығарылған Пәрман, Қарар хәм Нызамлардан кең түрде пайдаланылды.

Магистрлик диссертация жумысымызда «Еркин қарақалпақстан» хәм «Шыпакер» газетасында медицина темасы дерлик барлық жанрларда (аналитикалық, информациялық, көркем-публицистикалық) хәм медицина функциялары тийкарында (аналитикалық, тәрбиялық) изертленеди. Диссертациялық жумыс денсаўлықты сақлаў тараўында басланған реформалар нәтийжесинде көрсетилген газеталарда медицина темасын изертлениўине тийкарланған. Денсаўлықты сақлаў тараўына байланыслы хәр түрли жанрларда қәлем тербеткен журналистлердиң дәретиўшилигиниң жанрлық, стиллик өзгешеликтери, журналистлик шеберлик мәселелери, медициналық мақалалардың тили, медициналық терминлердиң турмыста қолланылыў мәселелери өз-ара салыстырмалы аспектте изертленеди.

Жумыстың мақсети хәм ўазыйпалары:

Диссертация жумысымыздың мақсети соннан ибарат, ғәрәзсизлик жылларында медицина тараўына итибар қанша күшейген болса, демек медицина темасының баспасөзде сәўлелениўи, ондағы жетискенликлер менен кемшиликлерди үйрениўден ибарат. Усы тийкарда төмендегише бағдарда изертлеўди алдымызға мақсет етип қойдық:

- ✓ Ғалаба хабар қуралларында, әсиресе баспасөзде («Еркин Қарақалпақстан» хәм «Шыпакер» газетасы мысалында) медицина темасының сәўлелениўи хәм ондағы жанрлық, тематикалық, идеялық раўажланыў бағдарын изертлеў;
- ✓ Медицина темасында жазылған материаллардың жанрлық кемшилиги хәм жетискенликлерин илимий тийкарда баҳалаў;
- ✓ Медицина темасын таярлағанда журналистлик оперативлик;

⁸ Турымбетова М. «Қарақалпақстанда медицина хәм денсаўлықты сақлаў тараўының раўажланыў тарийхы». Н. «Қарақалпақстан» баспасы-2006.

- ✓ Журналистлер медицина темасын сәулелендириуде хәр қыйлы жанрлардан кең түрде пайдаланғанлығы хәм усы жанрлардың оперативлиги, хұжетлиги, идеялық-көркемлиги хәм илимий-теориялық жетискенлигин анықлап, булар хаққында қалыс пикирлеў;
- ✓ Тема таңлаў хәм оның идеясын бериуде шеберлик мәселесин анықлаў;
- ✓ Медициналық билим бериудиң тәрбиялық әхмийетин үйрениуден ибарат.

Изертлеў жумысының илимий жаңалығы

Изертлеў жумысымызды илимий әдебиятларды үйренип, газеталар тигиндилери менен танысып шығыудан басладым. Илимий изленис барысында принципаллықты, теманы ашыуда илимий тийкарларды негиз етип алдым. Қарақалпақстан Республикасында тараўлық газета есапланған «Шыпакер» газетасындағы медицина темасы изертленип атырған биринши жумыс. Усы тийкарда публицистикалық, илимий мақала жазыўға еристим. Тараўлық газетада медицина темасы хәр түрли жанрларда ашып берилгенлиги, биринши мәрте изертленгенлиги менен ажыралады. Жумысқа тийкар етип республикалық «Еркин Қарақалпақстан» газетасы менен тараўлық «Шыпакер» газетасы алынды. Жумыста медицина темасын хәр түрли жанрларда жәриялаўдың мүмкиншиликлери хәм журналистлик шеберлик мәселелери хәр тәреплеме ашылады.

Изертлеўдиң теориялық хәм әмелий әхмийети

Магистрлик диссертация жумысымыз миллий баспасөз мәселелерин, атап айтқанда, заманагөй қарақалпақ баспасөзи есапланған «Еркин Қарақалпақстан» хәм «Шыпакер» газетасын теориялық жақтан изертлеуде мәлим дәрежеде көмекши қурал сыпатында хызмет етеди. Келешекте Қарақалпақстан журналистикасы тарийхын, журналистиканың хәр қыйлы

аспектлерин, мысалы, шеберлик, жанрлық эволюция хәм тағы басқаларды үйрениўшилерге жәрдем болады.

Соның менен бирге, ғәрезсизлик дәўириндеги миллий баспасөзде инсан саламатлығын сақлаўда ғалаба хабар қуралларының тутқан орнын хәм хызметин үйрениўди теориялық жақтан тийкарлап, баспасөзде медицина темасының сәўлелениўин үйрениўге хәрекет еттик.

Изертлеўдиң теориялық хәм әмелий әхмийети ҳаққында айтатуғын болсақ, магистрлик диссертация жумысымыздың жуўмақларында хәм илимий изертлеў барысында алынған анализ нәтийжелеринен тараўлық журналистикаға қызығыўшылар, журналистика илими менен шуғылланыўшылар, студентлер, излениўшилер пайдаланыўына болады.

Изертлеў объекти хәм предмети

Бул диссертация жумысымыздың тийкарғы объекти сыпатында ғәрезсизлик дәўириндеги Қарақалпақстан баспасөзи, анығырағы республика—лық «Еркин Қарақалпақстан» хәм тараўлық «Шыпакер» газеталары белгилеп алынды.

Жумысымызда базар қатнасықлары шараятында халықтың саламатлығын сақлаў жәмийетлик турмысымыздың барлық тараўларына байланыслы екенлигине итибар берип, жетискенликлер, унамлы нәтийжелер, сондай-ақ, денсаўлықты сақлаўдағы машқалалардың, соның менен бирге медициналық термин сөзлердиң баспасөзде сәўлелениў мәселесин үйренемиз.

Изертлеўдиң предмети сыпатында республикалық «Еркин Қарақалпақ—стан» хәм тараўлық «Шыпакер» газеталарында «Денсаўлық», «Медицина», «Шыпакердиң кеңеси», «Кәсибиниң пидайылары», «Қарар хәм оның орын—ланыўы», «Президент қарарлары—хәрекетте», «Саламатлық мүйеши», «Таза—лық-денсаўлықтың гиреўи», «Саламат ана-саламат бала», «Денсаўлық-терең байлық», «Күнниң темасы», «Медициналық хызмет», «Инсанлар саламатлығы—ел байлығы», «Мийнет-мәртебеге жеткереди», «Жас аналар мектеби», «Бизиң заманласымыз», «Үлкемиздиң әжайып адамлары», «Кәсиплес ҳаққында сөз»,

«Медицина тарийхынан», «Билгениңиз-пайдаңыз» «Тәбияттың өзи тәўип», «Шыпакер» қабыллаўында», «Шыпакер»диң хуқықый мәсләхәтханасы» хәм тағы басқада рубрикалар астында жәрияланған медицина тематикасына бағышланған мақалалар үйренилди.

Магистрлик диссертация жұмысының теориялық хәм методологиялық тийкарлары

Магистрлик диссертациямыздың методологиякалық тийкары сыпатында ең дәслеп Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикаларының Конституцияларына хәмде Өзбекстан Республикасы Президенти И.Ә.Кәримовтың мийнетлеринде илгери сүрилген пикирлерди, Президентимиз тәрәпинен қабыл етилген Пәрман хәм Қарарларды, Өзбекстан Республикасы Нызамларын хәм журналистика кәнигелигине тийкарланған авторлардың мийнетлерин таңлап алдық. Илимпазлардан: В.В.Ворошилов, Е.П.Прохоров, Ф.И.Агзамов, Қ.Т.Эрназаров, Ф.Мўминов, Н.Абдуазимова, Д.Бекбаулиев, М.Жумамуратова, З.Қожықбаевалардың илимий изертлеўлери тийкарында жазылған мийнетлерине, сондай-ақ, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириў ағласы, дәретиўши педагог-илимпаз Жумагүл Султанованың (мархум анам) үй китапханасына сүйендим.

Қарақалпақстан баспасөзинде медицина темасының сәўлелениўин үйрениўде журналистика тараўы, әдебият хәм педагогика, психология илимине тийисли фундаментал мийнетлерден де пайдаланылды.

Магистрлик диссертация жұмысымыз қурылысы

Жумыс Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети қарақалпақ филологиясы факультети журналистика кафедрасында орынланды. Бул тема бойынша төмендеги мақалалар баспасөзде жәрияланды:

1. «Қарақалпақстан баспасөз типологиясында «Шыпакер» газетасы»⁹

⁹ Өзбекстан Республикасы Ғәрезсизлигиниң 20 жыллығы алдынан магистрантлардың илимий мақалалар топламы. Нөкис-2011-ж.

2. «Саламат шаңарақты қәлиплестириў»¹⁰

3. «Аманат жаныңа азар жетпесин»¹¹.

Илимий темамыз Кирисиў хәм Жуўмақтан тысқары 3 баптан ибарат.

Кирисиў бөлиминде теманың актуаллығы, изертлениў тарийхы, илимий-әмелий әхмийети, илимий жаңалығы, теориялық хәм методологиялық тийкарлары, жумыстың қурылысы ҳаққындағы мәселелер сөз етиледі.

Биринши бап: «Қарақалпақстан баспасөзинде медициналық мәденият мәселеси» деп аталып, бул өз ишинде екиге бөлинеди. Биринши бөлим: «Өзбекстан Республикасында инсан саламатлығының беккемлениўинде хукиметлик қарарлар» деп аталып, бунда денсаўлықты сақлаў тараўына байланыслы қабыл етилген хуқықый хуҷжетлер, оның баспасөздеги көриниси, талап хәм нәтийжелер сөз етиледі. Екинши бөлим «Медициналық билим бериўде баспасөздиң орны («Еркин Қарақалпақстан» газетасы мысалында) деп аталып, бунда усы газетада медицина темасының берилиў өзгешеликтери, журналистлик шеберлик мәселелери изертленеди.

Екинши бап: «Қарақалпақстан баспасөзинде «Шыпакер» газетасы» деп аталады. Бул бап үш бөлимнен турады. Биринши бөлим «Қарақалпақстан баспасөзиниң типологиялық бөлиниўинде медициналық басылымның орны» деп аталады. Бул бөлимде тараўлық газетаның зәрүрлиги, тараўлық газетада жәрияланатуғын медицина темасы (мысаллар менен) талқыланады. Екинши бөлим: «Шыпакер» газетасы: тарийхы, жанры, промлематикасы» деп аталады. Бунда медициналық темадағы материаллардың идеялық, тематикалық хәм тәрбиялық әхмийети, изертлеў жумысымыз барысында илимий әдебиятларды үйренип, газеталар тигиндилери менен жақыннан танысыў, принципаллық, теманы ашыўда илимий тийкарлар негиз етип алынады. Үшинши бөлим: «Газетада инсан саламатлығы тематикасына

¹⁰ Жугинисова Г. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. 31-март 2012-жыл №39-40 (19190).

¹¹ Жугинисова Г. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. 31-май 2012-жыл № 65 (19215).

байланыслы рубрикалар» деп аталып, рубрикалардың актуаллығы, сәйкеслиги салыстырмалы аспекте изертленеди.

Үшінші бап: «Тәлим-тәрбия жұмыстарында медицина педагогика, психология илимлеринің өз-ара байланысы» деп аталып, бул өз гезегінде төрт бөлімге бөлінген. Бірінші бөлім: «Жаслар хәм медициналық мәдениет» деп аталып, жәмийетте саламат турмыс тәризін қәлиплестириўде жаслар тәрбиясы сөз етиледі. Екинші бөлім: «Медициналық мақалалардың тили» деп аталып, медициналық мақалалардың сөзлик қурамы, оннан орынлы пайдалана билиў, қолланылған сөзлердің мәнилеринің сәйкеслиги хәм бир-бирине үйлесимли келиўи, сөзлердің, гәплердің оқыўшыға түсиникли хәм анық жетип барыў мәселелерине дыққат қаратылады. Үшінші бөлім: «Публицистикада медициналық терминлер» деп аталады. Терминлер белгили бир турмыс тараўына ғана тийисли, сол тараўда жийи қолланыўы менен өзгешеленип туратуғын сөзлердің бир бөліми болып табылады. Биз, магистрлик диссертациямызда публицистикалық шығармаларда медициналық терминлердің қолланылыўына да тоқтап өткенди мақул көрдик. Төртінші бөлім: «Журналистика хәм медицинада профилактикалық бағытлар» деп аталып, бул бөлімде денсаўлықты сақлаў тараўы, саламат турмыс тәризи тийкарлары бойынша үгит-нәсият жұмыстарын жәмийетшиликке жеткериўде усы тараў қәнигелеринің, атап айтқанда шыпакер-журналистлердің мийнетлери, сондай-ақ, данышпанлардың, дәретиўши инсанлардың денсаўлықты улығлаўшы қатарлары, халық медицинасы мәселелери келтириледі.

Магистрлик диссертацияның жуўмақлаў бөлімінде «Еркин Қарақалпақстан» хәм «Шыпакер» газетасында медицина темасының берилиў өзгешеликлери хәм хәзирги жағдайына илимий жуўмақ бериледи.

Жұмысымыздың және бир әхмийетли тәрәпи сонда, тема бойынша изленис барысында гәп ишинде қолланылған терминлерди хәм түсиндирме сөзлерди жыйнап, мәнисин анықлық киргизиўге хәрәкет еттик.

Магистрлик диссертация жазыу процессинде илимий-теориялык әдебиятларды хәм медициналык терминлердиң энциклопедиялык сөзлигин үйренип шығыуға ерестим. Жәмийетимиз ушын зәрүр болған усындай әхмийетли бир тарау бойынша илимий тийкарлар жаратыу, заман талабына сай илгери адымлау биз излениушилердиң жууапкершилигинде екен, өзлеримиздиң барлық билимимизди хәм тәжирийбеңизди жумсап, билдирилген исенимди ақлауға тырысамыз. Алдағы уақытлары белгили илимий жуумақлар хәм шешимлер қабыллап, илимге өз үлесимди қосыуды мақсет етип қойғанман.

I БАП. ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БАСПАСӨЗИНДЕ МЕДИЦИНАЛЫҚ МӘДЕНИЯТ МӘСЕЛЕСИ

1.1. Өзбекстан Республикасында инсан саламатлығының беккемлениўинде хўкиметлик қарарлар

Ғәрезсизликтің дәслепки дәўиринен баслап халықтың саламатлығын хәм ылайықлы турмыс кеширіўин тәмийинлеў, аналықты хәм балалықты қорғаў, социаллық әхмийетке ийе кеселликлерди емлеўде қолайлы шараятлар туўдырыў, жуқпалы кеселликлерди азайтыў хәм оларға қарсы илажларды күшейттириў, халықтың медициналық мәдениатын, билимин жетилистириў, физикалық жақтан саламат хәм руўхый бәркамал әўладты камал таптырыў, елимизде бәсекилесликке шыдамлы фармацевтика өнимлерин ислеп шығарыўды кеңейтиў, емлеў мәкемелерин жоқары технологиялық медициналық әсбап-үскенелер менен тәмийинлеў ушын барлық зәрүрли шараятлар жаратылды.

Медицинаның нормативлик-хуқықый тийкары есапланған «Пуқаралардың денсаўлығын сақлаў», «Мәмлекетлик санитария бақлаўы», «АИЖС (СПИД) кеселлиги профилактикаси», «Дәри-дәрмақлар хәм фармацевтика хызмети», «Ишиўшилиқ, нәшебекнтлик хәм токсикоман наўқасларды мәжбүрий емлеў», «Халықты туберкулёз кеселлигинен қорғаў», «Қан хәм оның компонентлери донорлығы», «Пуқараларға психиатриялық жәрдем көрсетиў», «Нәшебентлик хәм психотроп затлар», «Йод жетиспеўшилиги кеселликлери профилактикасы», «Балалар хуқықы кепиллиги», «Медицина хызметкери күнин белгилеў ҳаққында»ғы, 2010-жыл 27-июньдеги «Халық арасында микронутриент жетиспеўшилиги профилактикасы ҳаққында»ғы, 2011-жыл 5-октябрьдеги «Алкоголь хәм темеки өнимлериниң тарқатылыўы хәм де қабыл етилиўин шеклеў ҳаққында»ғы хәм басқа да Нызамлар қабыл етилди хәм әмелий зәрүрликке байланыслы қосымша хәм өзгерислер киргизилип, турмысқа енгизилди.

Сондай-ақ, медицинаның нормативлик-хуқықый тийкарларын жаратыў менен бирге тараўдағы биринши реформаларға тийкар болған Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1996-жыл 21-майдағы 182-санлы «Аўыл инфраструктурасын социаллық раўажландырыў» хаққындағы Карары, мәмлекетимиз басшысы тәрәпинен 1998-жыл 10-ноябрьде қабыл етилген «Өзбекстан Республикасы денсаўлықты сақлаў системасын реформалаўдың Мәмлекетлик Бағдарламасы хаққында»ғы 2107-санлы Пәрманы тараўдағы түпкиликли реформаларға тийкар болды. Буннан кейин 2002-жылы 5-июльда 242-санлы «Шаңарақта медициналық мәдениятты көтериў, аналардың денсаўлығын бекемлеў, саламат әўладтың туўылыўы ҳәм оны тәрбиялаўдың баслы бағдарламасын әмелге асырыў илажлары хаққында»ғы, 2003-жыл 23-февралда 3214-санлы «Денсаўлықты сақлаў системасын және де реформалаў хаққында»ғы, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2002-жыл 22-августтағы 298-санлы «Тез жәрдем хызмети материаллық-техникалық базасын жақсылаў хаққында»ғы ҳәм 2003-жыл 25-августтағы 365-санлы «Жас жубайларды некеден алдын медициналық көриктен өткериў хаққында»ғы, 2003-жыл 2-декабрьдеги 537-санлы «Республикада қыстаўлы медициналық жәрдем хызметин раўажландырыў ҳәм жетилистириў хаққында»ғы, 2005-жыл 21-декабрьдеги 276-санлы «Медицина хызметкерлери мийнетине ҳақы төлеў системасын жетилистириў хаққында»ғы, 2007-жыл 19-октябрьдеги «Денсаўлықты сақлаў системасын реформалаўды және де тереңлестириў ҳәм оны раўажландырыў Мәмлекетлик Бағдарламасын әмелге асырыўдың тийкарғы жөнелислери хаққында»ғы ПП-3923-санлы Пәрманы ҳәм усы жыл 2-октябрьдеги «Республикада медицина мәкемелериниң шөлкемлестириў дүзилисин ҳәм хызметин жетилистириў илажлары хаққында»ғы ПҚ-700-санлы, 2008-жыл 18-июньдеги 892-санлы «Балалықтан майыптардың туўылыўының алдын алыў ушын туўма ҳәм нәсиллик кеселликлерин алдын-ала анықлаўдың Мәмлекетлик Бағдарламасы хаққында»ғы ,ҳәм басқа да әҳмийетли Қарарлардың қабыл етилиўи әлбетте мәмлекетимиздиң халықты

социаллық жақтан қорғаудағы хәм медицина тараўына болған итибардың әмелдеги көриниси болып табылады.

Усындай бағдарламалардың турмысқа енгизилиўи нәтийжесинде денсаўлықты сақлаў системасында медициналық хызмет көрсетиўдин алдыңғы форма хәм усыллары қәлиплесип, бул инсан саламатлығын беккемлеў, оның орташа өмир көриўин узайтыў хәм турмысының сапасын жақсылаўға қаратылды.

Денсаўлықты сақлаў тараўында қолға киргизилген әҳмийетли табыслардан бири сыпатында хаял-қызларды қоллап-қуўатлаў, аналықты хәм балалықты қорғаў бойынша үлкен ислердин әмелге асырылып киятырғанлығын айтып өтиў керек. Усы жөнелисти түптен реформалаў бойынша бир қанша хүкиметлик хүжжетлер ислеп шығылып, оларда белгиленген илажлардың әмелиятқа енгизилиўи даўам етпекте. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2007-жыл 19-октябрьдеги «Денсаўлықты сақлаў системасын реформалаўды және де тереңлестириў хәм оны раўажландырыў Мәмлекетлик Бағдарламасын әмелге асырыўдың тийкарғы жөнелислери ҳаққында»ғы ПП-3923-санлы Пәрманы хәм усы жыл 2-октябрьдеги «Республикада медицина мәкемелериниң шөлкемлестириў дүзилесин хәм хызметин жетилистириў илажлары ҳаққында»ғы ПҚ-700-санлы Қарарлары тийкарында аналар хәм балаларға жоқары сапалы қәнигелестирилген медициналық жәрдем көрсетиўши акушерлик хәм гинекологиялық медицина орайы хәм көп тармақлы балалар медицина орайы шөлкемлестирилип, олардың материаллық-техникалық базасы беккемленди. Бул орайларда аналар хәм балаларға жәхән стандартларына сай келетуғын жоқары сапада медициналық жәрдем көрсетилмекте. Сондай-ақ, аўыллық жерлердеги халыққа хызмет көрсетиўши аўыллық шыпакерлик пунктлериниң материаллық-техникалық базасын беккемлеў, билимли кадрлар менен жетерли дәрежеде тәмийинлеў бойынша алып барылып атырған жумыслар нәтийжесинде аўыл халқына, атап айтқанда аналар хәм балаларға бирлемши буўында көрсетилип атырған медициналық хызмет сапасы өз нәтийжелерин берип атыр.

Ўзбекистон Республикасы Президентининг 2009-жыл 13-апрельдеги «Аналар ҳам балалар саламатлығын қорғаў, саламат аўладты қелипестириўге байланысلى қосымша илажлар ҳаққында»ғы ПҚ-1096-санлы ҳам 2009-жыл 1-июльдеги «2009-2013-жылларда халықтың репродуктив саламатлығын бекемлеў, саламат бала туўылыўы, физикалык ҳам руўхый жақтан наўқыран аўладты жетилистириў бойынша алып барылып атырған жумысларды және де күшейттириў ҳам нәтийжелилигин асырыў илажлары Бағдарламасы ҳаққында»ғы ПҚ-1144-санлы ҳам ең соңғы қабыл етилген Ўзбекистон Республикасы Президенти И.Кәримовтың 2011-жыл 28-ноябрьдеги «Денсаўлықты сақлаў дизимин реформаластырыўды және де раўажландырыў ис-илажлары ҳаққында»ғы ПҚ-1652-санлы Қарарлары бунда әҳмийетли фактор болып хызмет етпекте.

Қарар талапларын орынлаў мақсетинде республика бойынша туўыў жасындағы хаяллар, жас өспиримлер ҳам балаларды саўалландырыў илажлары, атап айтқанда 2 басқышлы «Саўалландырыў хәптелиги» өткерилмекте. Сондай-ақ, некеден алдын медициналык көриктен өткерийў, балалар арасында жуқпалы кеселликлер тарқалыўының алдын алыў мақсетинде тастыйықланған календарь бойынша емлеў илажлары алып барылмақта. Халық арасынла микронутриент жетиспеўшилигининг алдын алыў, хәмленің нуқсансыз раўажланыўын ерте анықлаў мақсетинде хәмледарлар скрининг тексерийўинен өткерилмекте.

Мәмлекетимизде профилактикалык денсаўлықты сақлаўды және де раўажландырыў, ең дәслеп, аўыллык жерлерде аналар ҳам балалардың саламатлығын бекемлеў, «Саламат ана—саламат бала» мақсетли хәрекетин әмелге асырыў бойынша арнаўлы қарарлар қабыл етилмекте. Атап айтатуғын болсақ, Ўзбекистон Республикасы Министрлер Кабинетининг 2010-жыл 22-июльде «Республиканың аўыллык районларында аналар ҳам балалардың саламатлығын бекемлеўге байланысلى қосымша илажлар ҳаққында»ғы 156-санлы қарары қабыл етилди. Қарардың орынланыўы бойынша аналықты ҳам балалықты қорғаў, репродуктив саламатлык, саламат шаңарақты

кәлиплестириў, сондай-ақ, саўалландырыў хәптеликлерин өткериўге айрықша дыққат қаратылмақта. Усы хұжжетке муўапық, республиканың аўыллық районларында жасаўшы хәмледар хаяллар қурамында витаминлер хәм минераллар бар болған улыўма қуўатландырыўшы “Компливит-Мама-30” поливитаминлердиң арнаўлы комплекси менен тәмийинленбекте.¹²

Өзбекстанда тез медициналық жәрдем көрсетиўдиң миллий модели кәлиплестирилди. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2009-жыл 21-майдағы «Тез медициналық жәрдем көрсетиў системасы хызметин жетилистириў хакқында»ғы ПҚ-1114-санлы қарары шықты. Республикамыздың барлық районларында оның бөлимлери дүзилген болып, оларда ең жоқары дәрежеде медициналық жәрдем көрсетиў ушын барлық шараятлар жаратылған. Ең әхмийетли тәреплеринен бири, олар жоқары маман қәнигелер менен тәмийинленген.

Бул хызмет хакқында жазылған Өзбекстан хабар агентлигиниң арнаўлы хабаршысы Баҳор Хидированың «Қыстаўлы медициналық жәрдем шыпакерлериниң әнжуманы»¹³, газетаның арнаўлы хабаршысы Б.Караматдинованың «Қыстаўлы медициналық жәрдем—заман талабында»¹⁴, газетаның өз хабаршысы Қ.Реймовтың «Тез жәрдем көрсетиў шеңбери кеңеймекте»¹⁵ атлы мақалалар арқалы кеңирек танысыўымызға болады. Көзимиз бенен айқынлық киргизиў мақсетинде Б.Карамтдинованың мақаласына көз жуўыртайық:

«...Халыққа сапалы медициналық хызмет көрсетиў ушын биринши гезекте ең жоқары заманагөй әсбап-үскенелер менен бирге шыпакерлердиң билими хәм кәсиплик шеберлигин тынымсыз асырып барыў зәрүрлиги туўылады. Бул емлеў орнына соңғы еки жылларда 2 миллиард сум муғдарындағы заманагөй дабораториялық, диагностикалық әсбап-үскенелер алынды. Ең зәрүрли гемодиализ әспабы да халқымыздың саламатлығын беккемлеўге хызмет етпекте. Бурын усы әсбаптың республикамызда жоқлығынан наўқаслар Ташкент қаласына яки басқа ўәлаятларға барып емлениўге мәжбүр еди. Сонлықтан нешше инсанлардың өмири кәўип астында қалғанлығы да анық. Бүгинги күни ең кейинги модельдеги заманагөй

¹² Жугинисова Г. «Ана хәм бала саламатлығы —хәмийше итибарда». «Ерк.Қ-стан» 19.№140.2011-ж.

¹³ Б.Хидирова, ӨЗА. Сонда. 6-июнь №68 (18750) 2009-ж

¹⁴ Б.Караматдинова. «Қыстаўлы медициналық жәрдем—заман талабында». Сонда. 13.11.2010-ж

¹⁵ Қ.Реймов. Сонда. 12-июль №83 (19077) 2011-ж.

компьютер-томографиясы алып келинип, медициналық хызмет көрсетиўде шыпакерлердин жумысын әдеўир дәрежеде жоқары сапаға көтермекте».

Мақала тексти менен толық танысып шыққанымызда филиал жумыслары, жетискенликлерин жеткере алған. Демек, мақала атынан-ақ усы хызметтен сөз етилетуғыны көринип тур.

Реформалардың және бир тийкарғы бағдарларының бири бул —аймақта санитария-эпидемтологиялық турақлылықты тәмийинлеўден ибарат. Өзбекстан Республикасының «Мәмлекетлик санитария бақлаў хызмети ҳаққында»ғы Нызамының орынланыўын хәм халықтың санитария-эпидемиологиялық турақлылығын тәмийинлеў, олар ортасында жуқпалы кеселликлердин тарқалыўына жол қоймаў мақсетинде республика аймағында бир қанша жумыслар әмелге асырылмақта. Усы жерде елимиздеги турақлы эпидемиологиялық жағдайды да атап өтиў керек. Республикамызда соңғы жыллары дифтерия, полиомиелит, столбняк, коклюш, қызылша хәм қызамық кеселликлери есапқа алынбады.

Мәмлекетимизде пуқараларға медициналық хызмет көрсетиўдин ҳуқықы тийкарлары жаратылған. Тийкарғы Нызамымыз есапланған Өзбекстан Республикасы Конституциясында пуқаралардың барлық ҳуқық хәм еркинликлери ашық айдын баян етилген. Соның ишинде Конституцияның 2-бөлим «Экономикалық хәм жәмийетлик ҳуқықлар» ҳаққындағы бабының 40-статьясында «Хәр бир инсан арнаўлы медициналық хызметтен пайдаланыў ҳуқықына ийе» деп көрсетилген. Сондай-ақ, «Пуқаралардың денсаўлығын сақлаў ҳаққында»ғы Нызамның 13, 25-статьяларында да өз сәўлелениўин тапқан. Усы Нызамның 13-статьясында «Өзбекстан Республикасы пуқаралары денсаўлықты сақлаў бойынша қол қатылмаслық ҳуқыққа ийе. Мәмлекет жасы, жынысы, расасы, миллети, тили, динге мүнәсибети, социаллық келип шығыўы, исеними, жеке хәм жәмийеттеги орнына қарамастан пуқаралардың денсаўлығын сақлаўды тәмийинлейди. Мәмлекет пуқараларда кеселликлердин хәр қандай формалары болыўына қарамастан, оларға кемситилиўлерден қорғалыўына кепиллик береди. Бул тәртипти бузыўда айыпкер болған шахслар Нызамда белгиленген тәртипте жуўапкер болады» деп айрықша атап өтиледи. Ал, усы Нызамның 25-статьясында болса «Пуқаралардың өз денсаўлығының жағдайы ҳаққында мағлыўмат алыў ҳуқықы медициналық хызмет көрсетиўдин Конституциялық тийкарларынан бири. Хәр бир пуқара өз

денсаўлыгының жағдайы хаққындағы мағлыўматты, соның ишинде тексерийў нәтийжелери, қандай диагноз қойылғанлығы, кеселликтің буннан кейин қалай өтиўине тийисли шамалаўлар, емлеў усыллары хәм бул усыллар менен байланыслы кәуип-кәтер, медициналық араласыўдың мүмкин болған түрлери хәм олардың ақыбетлери, әмелге асырылған емлеўдиң нәтийжелери хаққындағы мағлыўматларды алыў хуқықына ийе. Пуқараның денсаўлыгы хаққындағы мағлыўматты оның өзине, 14 жасқа толмаған шахслар хәм Нызамда белгиленген тәртипте қатнасқа қәбилетсиз деп табылған пуқараларға денсаўлыгы хаққындағы мағлыўматларды болса, олардың нызамлы ўәкиллерине, емлеў-профилактика мәкемесиниң емлеўши шыпакери, бөлим баслығы яки тексерийў хәм емлеўде туўрыдан-туўры қатнасып атырған басқа кәнигелер береди. Кеселликтің жағдайы унамсыз деп шамаланған жағдайда бул хаққында пуқараларға хәм егерде оның өзи шаңарақ ағзаларына хабар етиўди қадаған етпеген хәм бундай мағлыўмат бериў ушын қандайда бир шахсты тайынламаған болса, бийтаптың шаңарақ ағзаларына бойсынған халда хабар етилиўи керек. Пуқараның талабына муўапық оған денсаўлық жағдайын сәўлелендириўши медициналық хўжжеттен көширмелер бериледи» деп көрсетилген.

Сондай-ақ, Өзбекстан Республикасы Шаңарақ Кодексиниң 17-статьясында «Некелесиўши шахслар республика денсаўлықты сақлаў системасы мәкемелеринде бийпул медициналық тексерийўден өтеди. Медициналық тексерийўден өтиў муғдары хәм тәртиби «Некелесиўши шахсларды медициналық тексерийўден өткериў хаққында»ғы Нызамға, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2003-жыл 25-августтағы қарарына тийкарланып әмелге асырылады. 50 жастан өткен некелесиўши шахслар медициналық тексерийўден өз разылығы менен өткериледи. Бул да болса, медициналық хызмет көрсетиўдиң Конституциялық тийкарларынан бири болып есапланады.

I.2. Медициналық билим бериўде баспасөздиң орны

(«Еркин Қарақалпақстан» газетасы мысалында)

Ғалаба хабар қуралларында хәмме нәрсе айнада сәўлеленгендей, халықтың көз алдында турады, әшкаралық, хақыйқатлық, хәзиржуўаплылық оның әхмийетин белгилейди. Пуқаралар баспасөзге өзлериниң ишки дәртлерин, қуўаныш хәм тәшўишлерин баян етип, пикир хәм усынысын еркин түрде билдириў, анаў ямаса мынаў сораўларға жуўап алыў ушын хат жоллайды. Баспасөз бетлеринде басылып шығып атырған мақалаларда жәмийеттиң демократиялық еркинлиги, соның ишинде инсанның хўждан еркинлиги, пикир еркинлиги, сөз еркинлиги сыяқлы журналист мийнетлери айқын көзге тасланады.

Қарақалпақ халқының өз ана тилиндеги «Еркин Қарақалпақстан» газетасы республикамыздың ең туңғыш хәм хәзирги ўақытта әхмийетли басылымы болып табылады. Газетаның дәслепки саны 1924-жылы шыққан болса да, өткен жыллар хәм дәўирлер ишинде халқымызға хәм дәўирдиң өзине сай бағдарына ылайық хызмет етип, хўкиметимиз тәрәпинен жүргизилип атырған сиясатты халықтың кең қатламына жеткерийўде, елди социаллық хәм экономикалық жақтан раўажландырыў жолында халықты саўатландырыў жылларынан баслап бүгинги күнге шекемги тарийхый дәўирлерди изге салды. Газета Қарақалпақстанның сиясий-тарийхый, руўхый-мәдений шежиресин дәретти. «Еркин Қарақалпақстан» бүгинги күнде де Президент пәрманларын, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси менен Министрлер Кеңесиниң қәўли-қарарлары менен күнделикли жоба көрсетпелерин халықтың кең қатламына өз ўақтында жеткерийўши, мийнет адамларын руўхландырыўшы халық турмысының айнасы дәрежесинде жумыс алып барып атыр.

Редакцияда барлық дәўирлерде де кадрлар мәселесине айрықша дыққат аўдарып келди. Қарақалпақстанды дўньяға танытқан республикамызға

белгили көп санлы саясий хәм жәмийетлик искерлер, шайыр хәм жазыўшылар, көплеген илим ғайраткерлери бул редакцияда мийнет етип, дөретиўшилик шыңланыў хәм турмыс мектебин өтти.

Соңғы ўақытлары газетаның материаллық-техникалық базасы да жақсыланды. Газета заманагөй компьютерлерде терилип, баспадан шықпақта. Газета материаллары интернеттеги сайтына жайластырылып, дүнья жәмийетшилигиниң де нәзерине усынылмақта. Сондай-ақ, редакция жәмәәти келешекте жетик журналист қәнигелерди тәрбиялап шығарыўда аянбай мийнет етип киятыр. Басқа тараўлар сыяқлы медицина тараўы бойынша да дөретиўшиликте шыңланған журналисттиң усы жерде жумыс ислеп атырғанлығын атап өтиўимиз орынлы болар деп ойлайман.

Солай етип, «Медицина» рубрикасы ҳәзирги ўақытта газетадағы ең тез жарық көретуғын рубрикалардың бири есапланады. Және де медицинаға байланыслы Халықаралық белгили сәнелер бойынша да мақалар бериў үрдиске айланған. Мәселен, газетаның жақын күнлердеги санларын анализлеп карағанымызда буны байқаўға болады. 31-май—Халықаралық темеки шегиўге қарсы гүресий күни рубрикасы астында берилген «Аманат жаныңа азар жетпесин»¹⁶ хәм 14-июнь—Халықаралық донорлар күни рубрикасы астында «Бүгинги күн қаҳарманлары»¹⁷ атлы мақалалар аудитория дыққатын өзине қаратты десек қәтелеспеймиз. Газетада мақала мазмунын қамтыған сүүрет пенен хәм үлкен хәриплер менен бундай етип материалдың атамасын қойыў сийрек гезлесетуғын жағдай. «Аманат жаныңа азар жетпесин» мақалада автор фактлерди шеберлик пенен ислеткен. Оларға шолыў жасаған. Исенимли дәлиллеген. Мақаланың темасы адамды бирден өзине тартады. Теманың мазмуны материалдың тийкарын қурайды. Мақаланың темасы төрт сөзден ибарат. Узынырақ болғаны менен онда алфавитлик қатарлар сақланған.

¹⁶ Г.Жугинисова. «Еркин Қарақалпақстан» 31-май №65 (19215) 2012-ж.

¹⁷ Г.Жугинисова. Сонда. 14-июнь №71 (19221) 2012-ж.

Газетаның «Қарар хәм оның орынланыўы» рубрикасы газетада көп жыллардан берли таярланады. Бундай рубрика астындағы мақалалар еки ўазыйпаны атқарады:

Бириншиден: орынларда исленип атырған илажлар ҳаққында журналист изертлеўиниң нәтийжесин көрсетеди.

Екиншиден: газета оқыўшыларында сиясий-хуқықый билим көнликпелерин қәлиплестиреди.

Бир қызық факти атап өтпекшимиз, медицина темасындағы материалларды анализлегенимизде, медицина қәнигелигиндеги авторлардан гөре журналист қәнигелигиндеги хызметкерлердиң материаллары сапалы шыққан. Газета тигиндилери менен танысып шыққанымызда «Денсаўлық» рубрикасы астында П.Меңлимуратованың хәм Р.Қыдырбаеваның бир қанша материалларын ушыраттық. Мәселен баспасөз материаллары тийкарында таярланған «Аспирин мың дәртке даўа... ма?»¹⁸ мақаласында «-----
-----» деген қатарлар келтирилсе, Р.Қыдырбаеваның «Омыртқаныңды абайлаң!»¹⁹ мақаласында «-----» деген инсанның таяныш тиреги болған омыртқа ҳаққында пайдалы кеңеслер берилген. Жәнеде «Жүрек—бир өмирлик жолдасыңыз»²⁰ деген мақалада «-----
-----» Егерде бул мақалаларды азета хызметкерлери емес бәлким омыртқаны нейрохирург, травматолог, невропотолог, ал жүректи кардиолог таярлағанында бәлким мазмуны жағынан да, көлеми жағынан да парық болатуғыны тәбийий. Журналист пенен қәниге арасындағы мақаланы таярлаў өзгешелиги ҳаққында сөз қозғағанымызда буған себепти биз шыпакер қәнигелер хәр ўақытта зәрүрлик туўылғанда ғана теориялық жағына сүйенип жазады, ал журналистлер хәр күни изленисте, жазыў ушын умтылыста болады, жазыў олардың тийкаргы жумысы демекшимиз. Бирақ,

¹⁸ П.Меңлимуратова «Еркин Қарақалпақстан» 31-март №39 (18721) 2009-жыл

¹⁹ Р.Қыдырбаева «Еркин Қарақалпақстан» 26-май №63 (18745) 2009-жыл

²⁰ Р.Қыдырбаев Сонда. 5-январь №2 (18840) 2010-жыл

халқымыздағы «Шымшық сойса да қассап сойсын» деген мақалдың мәнісін де ұмытпаған жөн.

Бүгінгі күнде елімізде нәтижелі жұмыс жүргізіп атырған ғалаба хабар құраллары үшін бекем хуқықый база жаратылған. Жаңа редакциядағы «Ғалаба хабар құраллары хақында»ғы Нызамға мууапық: «Хәр бир шахс баспасөзде қатнасуы, өз пикирин баян етиу хуқықына ийе».

«Еркин Қарақалпақстан» газетасы материалын үйренгенимізде «Миннетдаршылық» рубрикасында хатлардың берилгенлигин көрдик. Газета арқалы пукаралар өз пикирин билдириуде бул рубриканың атқаратуғын хызмети үлкен. Енди усы рубрика астында берилген бир хаттың мазмуны төмендегише:

Қоллары дәрт көрмесин...

Күтилмегенде 5 айлық ақылығымыздың бирден дене ыссылығы көтерилип, албырадық та қалдық. Еле де үйимиз районлық емлеуҳанаға жақын болғанын айт. Ұақытты өткерместен емлеуҳанаға алып келдик. Нәрестени тексерип көрген шыпакерлер дәрхал оны емлеуҳананың **реанимация** бөлимине жатқарды. Сол жатыстан 9 күнге шекем баланың ыссылығы гә көтерилип, гә түсип, жөнлеспеди. Усы өткен күнлер ишинде медицина хызметкерлериниң атқарған хызметлерин тил менен айтып жеткерий қыйын. Қудаға мың қәтле шүкир, ақылығымыз Ерсұлтан 18 күн дегенде пүткиллей айығып, ошағымыздың басына аман-есен оралды. Мен бүгін сүйикли газетамыз арқалы баламызға қайта өмир берген, 18 күн дауамында бизге хәмдәрт (редакцияда хат қайта таярланғанда «дәртимизге дәртлес» деп алыныуы керек еди. Г.Жугинисова) болған, өзлериниң тынымсыз хәрекетлери арқалы **Гиппократ анты**на садықлығын, пидайылығын көрсеткен ақ халатлы өмир сақшылары – Тахтакөпир районлық медицина бирлеспеси қыстаулы медициналық жәрдем бөлиминиң баслығы Батыр Айтековқа, усы бөлимниң реаниматолог шыпакери Базар Таңсықбаеваға, районның бас **педиатр** шыпакери Бийбимәрьям Түгеловаға, мийирбийкелер

Замира Узақбергенова, Эльмира Шахарова, Жадыра Исенбаева хәм Әзима Өтеноваларға терең миннетдаршылығымызды билдиремиз. Илайым, бул инсанлардың өмири узақ, ошағының басы аман болып, кәсибинен камал таўып, қоллары дәрт көрмесин.

**Узақберген ЖОЛДАСБАЕВ,
Мийнет нураныйы. «Тахтакөпир» посёлкасы.²¹**

Пуқаралардың хуқықын қорғаўда баспасөз нызам сыяқлы күшке ийе емес. Бирақ мәмлекеттеги хуқықты қорғаў уйымларының нәзеринен шетте қалған ямаса пуқаралардың редакцияға келген хатын үйренип шығып, хақықатында да хуқықбузыўшылық жағдайының жүз бериўи журналистлик тексерийде анықланса, буларды дәл хәм жазыў баспасөз хызметкерлериниң ўазыйпасы есапланады. Солай етип, «төртинши хәкимият» қалған үш хәкимиятқа жәмийеттиң раўажланыўына кери тәсир етиўши тәрәплерин көрсетип, мәмлекет хәм пуқаралар хуқықын қорғаған жағдайда елимизде нызам үстинлигин тәмийинлеўде баспасөз ўазыйпаларын орынлап келеди.

Улыўма жуўмақ ретинде соны айтыўымыз мүмкин, көркем-публицистикалық жанрлардан пайдаланыў «Еркин Қарақалпақстан» газетасында қәлиплескен дәстүр. Буның екинши пайдалы тәрәпи де бар. Бул — хәр бир инсанда өз саламатлығына болған жуўапкершиликти күшейтиў, сол арқалы медициналық билим бериў болып табылады. Журналист өз үстинде изленсе, оқыўшыға сонша билим хәм илимди жеткере алған болады. Жоқарыда шолыў жасаған материаллар арасында П.Хожамуратованың («Егер нәрестениң тилин билмесең...»²², «Балалар көзинде муң көрмейик деп...»²³, «Сиз болайық, биз болайық, диабеттиң алдын алайық»²⁴, «Ўазыйпа-кеңпейиллик шеңберин кеңейтиў»²⁵), Ш.Уснатдиновтың («Бас пенен көп иси

²¹ Сонда. 16-июль №85 (18767) 2009-жыл

²² Сонда. 26-март №37 (18719) 2009-жыл

²³ Сонда. 6-март №28 (18873) 2010-жыл

²⁴ Сонда. 6-ноябрь №133 (18971) 2010-жыл

²⁵ Сонда. 1-декабрь №145 (19139) 2011-жыл

болған...»²⁶), С.Жаниевтың («Шегарасыз шыпакерлердің шегара билмес хызметлери»²⁷), Ж.Өтениязовтың («Мың шаңарақтың қәдирданы»²⁸), Г.Турдышованың («Себеби табылса, еми де табылады»²⁹) медицина темасы да актуаль, өзи де мазмуны терең болып, идеялық-тәрбиялық тәсири менен әхмийетли. Олардың тәсиршеңлик шеңбери кең. Оқыўшы медицина темасы бойынша терең түсиникке ийе болады. Демек, көркем-публицистикалық жанрда материал таярлаў хәр бир газета оқыўшысында миллий сана, медициналық билим, кәсиплик этикадан сабақ бериў деген сөз.

Хәзирги ўақытта газетадағы «Медицина» рубрикасында дерлик хәр еки санның биринде материаллар жәрияланбақта. Ғәрезсизликтің дәслепки жылларынан баслап бул рубрика астында тек информациялық характердеги материаллар жарық көрген болса, кейинги ўақытлары бул рубрика астында материаллар аналитикалық түсте жүзеге шықпақта. Оған қосымша, материалларға тән сүўретлер турақлы түрде берилип атыр. Бул пикиримизге мысал келтиретуғын болсақ, -----

²⁶ Сонда. 4-май №53 (18891) 2010-жыл

²⁷ Сонда. 21-июль №87 (19081) 2011-жыл

²⁸ Сонда. 23-апрель №50 (19044) 2011-жыл

²⁹ Сонда. 29-декабр №156 (19150) 2011-жыл

II бап. ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БАСПАСӨЗИНДЕ «ШЫПАКЕР» ГАЗЕТАСЫ

2.1. Қарақалпақстан баспасөзинің типологиялық бөлиниўинде медициналық басылымның орны

Бүгин биз демократиялық процесслерди тереңлестириў, халықтың сиясий белсендилигин арттырыў, пуқаралардың мәмлекетимиздиң сиясий хәм жәмийетлик турмысындағы әмелий қатнасы ҳаққында сөз етер екенбиз, әлбетте, мәлимлеме алыў еркин тәмийинлемей, ғалаба хабар қуралларын адамлар өзиниң пикир хәм идеяларын, жүз берип атырған ўақыяларға өзлериниң мүнәсибетин хәм позициясын еркин билдиреттуғын минберге айландырмай турып, бул мақсетлерге ерисип болмайтуғынын жақсы билемиз³⁰.

Хәр қандай жәмийет, хәр қандай мәмлекет өзиниң жәмийетлик-сиясий хәм эканомикалық турмыс дәрежесин, идеологиялық көз-қарасын халық арасына жетилистирип, беккемлеп барыў ушын көпшилик жағдайда журналистикаға сүйенеди. Журналист пенен жәмийеттиң өз-ара қатнасы, бирлиги қаншелли дәрежеде жақын болса, олардың жәмийетти раўажландырыўдағы хызмети соншелли жетилиседи.

Бүгинги күнде бизиң турмысымызда газета үлкен әҳмийетке ийе. Хәзирги заман газетасы өзиниң көп тиражлы, көлемли оперативлилиги менен парк қылады. Ондағы хәр текст өзине жанрға ийе. Оған бас мақала, сиясий хабар, хроника, мақала, репортаж, очерк, фотосүўрет, карриатура, коллаж, гүрриң, қосықлар жайласып, бир пүтинликти тәмийинлейди.

³⁰ «Мәмлекетимизде демократиялық реформаларды және де тереңлестириў хәм пуқаралық жәмийетти раўажландырыў концепциясы» атамасындағы Өзбекстан Республикасы Президенти И.Кәримовтың Өзб. Рес. Олий Мажлиси Нызамшылық палатасы хәм Сенатының қоспа мәжилисиндеги баянаты. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 16-ноябрь №137 2010-ж
«Өзбекстан Республикасы Ғәрезсизлигиниң 20 жыллығы алдынан Магистрантлардың илимий мақалалар топламы»нда (Нөкис-2011-ж)

1998-жылы Қарақалпақстан Республикасы Денсаулықты сақлау тарауында шөлкемлестірілген «Шыпакер» газетасы бүгінгі күнде көптеген оқырмандардың медициналық жәрдемшісіне, шаңарақтағы жақын жәрдемшісіне айналды. Міне, он үш жылдан бери «Шыпакер» газетасы республикамызда әмелге асырылып атырған медициналық реформаларды, тарауда жүз беріп атырған жаңалықтарды кең көлемде сәулелендіріп келмекте. Кең жәмийетшиликтің медициналық мәдениеттің көтермей турып, тарауда үлкен жетіскенліктерге ерисиу қыйын. Бундай үгіт-нәсият жұмыстарын жүргизиуде ғалаба хабар қуралларының қатарына «Шыпакер» газетасының да орны гиреули

2.2. «Шыпакер» газетасы: тарихы, жанры, проблематикасы

Ғәрезсизлик шарапаты менен қысқа дәуірдің ишінде республикалық газеталар менен биргеликте, турмыстың, халық хожалығының хәр бир тараўы өзиниң басылымларын шығарыў мүмкиншилигине еристи. Буған мысал етип, Денсаўлықты сақлаў министрлигиниң «Шыпакер», Прокуратура хызметкерлериниң «Ғәрезсизлик хәм нызам», Ишки ислер министрлигиниң «Тынышлық сақшысы», Халық билимлендириў хызметкерлериниң «Устаз жолы», Салық хызметкерлериниң «Ғәзийне», Тәбиятты қорғаў уйымларының «Тәбият хабаршысы» хәм тағы басқа да газеталар шыға баслады. Солар қатары Қарақалпақстан Республикасы Денсаўлықты сақлаў министрлигиниң газетасы «Шыпакер» 1998-жылдың 2-декабринен баслап шыға баслады.

«Шыпакер» газетасының хәр бир саны өзгеше жаңа бағдарда шықпақта. Мәселен, газетаның 2010-жыл ---- санына шекем газета А-3 форматта шығарылды. Ал, 2010-жыл ----- санынан баслап А-4 форматта шығып атыр. Бул газета редакциясының излениўшилиги, дәуір талабы. Хәзир көпшилик «Даракчи», «Шифо-инфо», «Ташхис», «Медиа+», «Эврика» сыяқлы газеталарды оқыўға әдетленбекте. Олар бизиң аудитория ушын жаңаша газета. «Шыпакер» газетасы да усы усылды қоллаған болса керек деген ойдамыз я болмаса полиграфия машқалаларының бири болыўы итимал.

2.3. Газетада инсан саламатлығы тематикасына байланыслы рубрикалар

Басқа басылымлар сыяқлы «Шыпакер» газетасында түрлі рубрикалар, арнаулы бетлер, сәўбетлер, медициналық жаңалықтар, дүнья жүзи бойлап медицина әлеминде жүз берип атырған ўақыялар жәрияланып барылған. Соңғы ўақытлары «Шыпакер» газетасында медициналық хызметтиң хәр бир жөнелиси бойынша арнаулы рубрикалар шөлкемлестирилген. Мәселен, жыллық санларын көзден өткергенимизде, бизиң нәзеримизге мынадай рубрикалар түсти: «Қарар хәм оның орынланыўы», «Күнниң темасы», «Саламатлық сырлары», «Ата-аналар мектеби», «Жас аналарға мәсләхәтлер», «Медицина тарийхынан», «Әхмийетли сәўбет», «Медицина әлеминде не гәп?», «Шыпакердиң хуқықый мәсләхәтханасы», «Билгениңиз-пайдаңыз», «Қәнигениң кеңеси», «Кәсиплесимизди кутлықлаймыз», «Яднама», «Тәбияттың өзи тәўип», «Сораңыз, жуўап беремиз» хәм тағы басқа да рубрикалары берилип барылмақта. Сондай-ақ, газета бетлеринде шығып атырған хәр қыйлы мазмундағы жоқарыдағы рубрикалар астында берилген мақалалар менен медицина әлеминдеги жаңалықтар, хәттеки «Күлкитерапия» менен медициналық кроссвордлар менен сканвордлар да газета оқыўшысының итибарын өзине тартады. Газетадағы материаллардың хәр қыйлы көринисте дизайнлық жақтан безетилиўи де газетаны және де тартымлы етип көрсетеди.

Газетадағы «Қарар хәм оның орынланыўы» рубрикасы болса, «Еркин Қарақалпақстан» газетасынан алынған. Себеби, бул рубрика сол газета ушын тән. Бизиңше, рубрикаларды туўрыдан-туўры көшире бериў аудитория ушын жалықтырарлы болады деп ойлаймыз. Мәселен, «-----» деп аталған материалды «Еркин Қарақалпақстан» газетасынан алып жәриялаған. Медицина тараўы ушын жазылған материал газета ушын керек. Бирақ, бизиңше, бул жерде редакция жәмәәти материалдан пайдаланғанда өзинше жол таңлағаны мақул еди. Мәселен, интервью жанрындағы

материалды қайта ислеп, басқа формада бергенде утымлы шыққан болар еди. Бундай усыл шет ел басылымларына тән. Себеби, олар хәр бир сөзден пайдаланып береді. Бурыннан бар информациядан жаңа информация ислеп шығады.

Газетаның бүгинги редакциялық қурамы менен танысып карағанымызда, газетада ислеуши хызметкерлер дерлик жоқ болғанлықтан, көпилик мақалалар басқа басылымлардан көширип ямаса аударылып басылып атырғанлығын көриуимизге болады. Газетада ислеуши қәнигелескен журналист болмағанлықтан мақалаларда улыўмалыққа умтылып пикирлеу, яғный медицина темасынан шетлеп кетиу жағдайлары жүзеге келмекте.

Сондай-ақ, газетада жанрларға итибар жүдә аз. Газета хызметкерлери бул мәселени шешиуден гөре, газетаны шығару, тезирек оқыушыларына жеткеру уазыйпасы биринши орында екенлиги болса керек. Бирақ, солай болса да газетаның иллюстрациялық жақтан безелиуи басқа тараулық газеталарға салыстырғанда алға илгерилегени көзге тасланады. Және бир айта кететуғын тәрепи, газетадағы «Әхмийетли сәубет», «Қәнигениң кеңеси» рубрикасында минберге шыққан қәнигениң тек те портрет усылда түскен сүурети орын алған.

Деген менен газета бүгинги күни республикамыздағы тараулық басылымлар арасында өз орнына ийе жетекши басылымлардың бирине айланды. «Көш жүре келе дүзеледи» дегениндей, дәслепки пайытлары жиберилген қәте-кемшиликлер бираз сапластырылды. Газета дизайны айрықша түс алды. Енди материаллардың әхмийетлилиги, олардың қунлылығы, ҳеш уақытта гөнермейтуғынлығы менен оқыушылар санының көбейуине еристи. Яғный, газетаның жүги бираз салмаққа ийе болды.

III бап. ТӘЛИМ-ТӘРБИЯ ЖУМЫСЛАРЫНДА МЕДИЦИНА, ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ИЛИМЛЕРИНИҢ ӨЗ-АРА БАЙЛАНЫСЫ

а. Жаслар хәм медициналық мәденият

Уллы жазыўшы А.П.Чеховтың «Өмиримше өзимдеги кемшиликлерден кутылыў менен шуғылландым», деген нақыл сөзи бар. Сондай-ақ тәрбия барлық жастағы адамлар ушын да тән нәрсе. Саналы адам еңсеси түсип еңкейгенге дейин, билимин жетилистирип, алға илгерилеўшилик пенен шуғылланады.

Деген менен тәрбия тийкарынан балаларға, жасларға арналады. Басқа сөз бенен айтқанда, барлық тәрбия түрлериниң ушласатуғын жери—ең дәслеп балалар, жас өспиримлер қәўими. Бирақ тәлим-тәрбия түрлериниң бәри бирдей бир мезгилде, бир көлемде жүргизилмейди. Тәрбияның хәр тараўына тән өзінше айрықшалығы болады. Оның хәр қыйлы түрин шынтлап қолға алатуғын мезгили, ўақты келеди. Айтайық, педагогика өзиниң тәрбиялық хәрекетлерин баланың нәресте ўақтынан, яғный бир жас пенен үш жастың арасында баслайтуғын болса психология баланың бөбек ўақтынан, яғный дүньяға шығып көзин ашқан күннен баслап оның тәрбиясын өз ғамқорлығына алады.

Ал, медицина бул ғамқорлықты оннан да бурын баслайды. Медицина пүткиллей баланың ана курсағына питиўинен бурын оның келешеги ата-анасының денсаўлығы хаққында пәйик болады. Медицинаның ана курсағындағы балаға болған ғамқорлығы, баланың айы-күни, толық дүньяға шығыўы хаққындағы мийнети өлшеўсиз. Солай етип, медицинаның ғамқорлығы адамның көлеңкеси сыяқлы туўылғаннан баслап, көзин жумғанға дейин өзи менен бирге болатуғын, адамгершиликтиң хақыйқат түри. Тәрбияның объекти—адам. Сонлықтан адамды қалай тәрбиялап, қалай оқытыў керек деген мәселени шешкенде педагогика адамның қәбилетлик

күшинің раўажланыўының тәбияты менен ызымларын изертлейтуғын илимлер, яғный медицина, физиология, психология менен тығыз байланыслы болады. Демек, усы илим тараўларының жас әўладқа хәр тәрәплеме тәрбия бериўдеги мақсети бир.

Адамның физиологиялық хәм психологиялық айрықшалықларына байланыслы баланың өсиў, қәлиплесиў жолы мынадай дўирлерге бөлинеди:

1. Бөбеклик дәўир (туўылғаннан бир жасқа дейин).
2. Нәрестелик дўир (бир жастан үш жасқа дейин).
3. Мектеп жасына дейинги дәўир (үш жастан жети жасқа дейин).
4. Мектеп дәўири (жети жастан мектепти питкергенге дейин).

Дүньяға жаңа келген бөбектиң гейпара рефлексleri ғана болады (тамақ, хәрәкет, бағдар рефлексleri), бирақ күтә санаўлы болып келеди. Дәслепки шәртли рефлекслер бир айдың ишинде пайда бола баслайды. Мысалы, бир ўақытта аўқатланыўға (емийге) байланыслы шәртли рефлекслер үшінши хәптеде белгили болады. Екинши айға аяқ басқанда баланың бойында барлық шәртли рефлекслердиң пайда болыўына мүмкиншилик туўады. Дәслеп еситиў, көриў, сезиў шәртли рефлексleri пайда бола баслайды. Оның пайда бола баслаўы менен бөбек дәўир аяқланады

Дәслепки ярым жыллықта мий қатламындағы тежеўдиң барлық түрleri көринеди. Бул жағдайдың тәрбия процеси ушын айырықша әҳмийети бар екенлиги белгили. Ярым жастан арман қарай балада серлеў рефлексleriniң раўажланыўы, қолдың әҳмийети, хәрәкети, отырыў, хәрәкет жасаў, дөгерегиндегилер менен байланысыўды керек етиўи көрине баслайды. Бул дәўирде олар үлкенлердиң сораўына жуўап қайтарыўға талапланады. Мысалы, «Куўыршақ қайда?» деген сораўларға басын бурып, көзин тигип, қолын шошайтып жуўап береди. Бир жасқа келген бала 10-12 сөзге түсинеди хәм оларды айта алады.

Баланың психологиясы бир жастан өте тез қәлиплесе баслайды. Буған оның тили шығып, жүре баслаўы имканийат туўдырады. Бул дәўирдеги бала

хәр түрли керек болған нәрселерди өзи орынлауға (тамақ ишиў, кийиниў хәм т.б. затларды таныуға) талапланады. Бала бирим- бирим хәр түрли затлардың тийкарын, айырмашылық белгилерин, тең қәсийетлерин аңғарады. Үш жастағы бала үлкенлердің сөзин (әңгеме, гүрриң, қосық, ертеқ) тыңлауға күтә хәуес болады. Бул жағдай сөзди тәрбия бериўдің қуралы етип пайдаланыўда айрықша әҳмийетли. Сөз минез-қулықты тәрбиялаўда шешиўши рольге ийе бола отырып, тәрбияшыларға да үлкен ўазыйпаны жүклейтуғыны сөзсиз. Бул дәўирдеги балалардың сөйлеў активлигин арттырыў ушын, егерде адамлар олар менен удайына сөйлесип пикирлесип отырады.

Еки жасқа дейин бала бир-еки сөзлерден туратуғын жай гәплерди, еки жастан кейин еки сөзден туратуғын гәплерди пайдаланыўға талапланады. Жасы екиге толар ўақтында тилдің раўажланыў дәўири басланады. Бул дәўирде бала ана тилинің көлеминде бираз сөзлерди, атамаларды билип алады. Жақсы тәрбия алған баланың усы ўақытлардағы тил байлығы 800-1000 сөзге дейин жетеди.

Мектеп жасына дейинги баланың тийкарғы хәрекетин-ойын, оның барлық минез-қулықның айрықшалықлары усы ойында қәлиплеседи. Мәселен, хәр қыйлы ойындар баланың зейин, есин, ойлаўын қәлиплестириўде айрықша әҳмийетли болса, спорт, хәрекет ойындары оның шаққанлығы, қол аяғы менен денесиниң хәрекетин қәлиплестиреди. Турпаты сымбатлы болады. Кәдели ойындарда белгили тәртиптерди сақлап ойнаў баланың тапқырлығын, сезгирлигин, зейинлигин өсириўи менен қатар еркин, сезим процесслерин де раўажландырыўға тәсир етеди. Ойындарды дурыс шөлкемлестириў, тәртибин қадағалаў, тәрбиялық әҳмийети бар ойындарды шөлкемлестириў тәрбияшылардың тийкарғы ўазыйпаларының бири.

Усы жастағы балаларда мийнет етиўге қумарлық (үй жұмысы, сүүрет салыў, саз ылайдан, пласталиннен фигуралар соғыў, түрли затларды қурастырыуға хәуеслениў) күтә көп көп көзге түседи. Буның да баланың психикасын раўажландырыўда айрықша әҳмийети бар.

Мектеп жасына дейинги бала өзиниң тили менен бир қатарда екинши тилди де аңсат үйрене алатуғын тәжирийбеде көп ушырасады. Бизиң елимизде көплеген миллетлердиң балалары өзиниң екинши ана тили ретинде рус тилин үйренбекте.

Бул баланың хәртәреплеме раўажланыўында үлкен әхмийетке ийе екенлиги белгили. Атақлы психолог Л. С. Выгодский: «еки тилди қатарына үйрениў баланың ақыл-ойының раўажланыўына зыянын тийгизбейди, ал керисинше, оның ой-өрисин кеңейтеди, тил байлығын арттырады, ойлаў кәбилетин арттырады», - деген еди. Еки тилди үйренген баланың ақыл-ойы менен тилиниң раўажланыўының қандай болатуғынын мына бир мысалдан жақсы көриўге болады. Бир грузинниң шаңарағында балаға жасынан рус және грузин тиллери теңдей үйретилген. Бул тиллерди үйретиўде мынадай принцип қолланылған. Шаңарақтың бир ағзасы еки тилдиң бирин үйретиў менен ғана шуғылланады да, бул ўақытлары шаңарақтың басқа ағзалары бала менен рус тилинде ғана сөйлеседи. Бала дәслеп сөйлей баслаған да грузин, рус сөзлерин араластырып айтса, еки жастан өткенде хәр тилди өз орнына пайдалана баслайды. Грузин сөзин өзи менен грузинше сөйлескен адамға қолланып, рус сөзин русша сөйлескенде ғана пайдаланған. Үш жаста бала еки тилди араластырмай сөйлеўге урынған. Хәр тилде сөйлесетуғын еки киси менен бирге отырғанда ол бир түсиникти қайталап, яғный екинши тилге аўдарып, еки адамға жуўапты еки тилде, айта алатуғын дәрежеге дейин жеткен. Бундай мысаллар Өзбекстан хәм Қарақалпақстанда да ушырасады.

Бул мысалдан балаға екинши тилди үйрениў үлкен қыйыншылық туўдырылмайтуғынлығын хәм оның сөз запасына, тилиниң тазалығына хеш қандай зыян келтирмейтуғынын, онын үстине буның өзи жас баланың ақыл-ойының раўажланыўына қолайлы екенин көриўге болады.

Биз комплекли тәрбияның әхмийетли, мөлдир булақтай таза тараўы болып есапланатуғын жаслар хәм медициналық мәденият мәселесине айрықша дыққат аўдарыўды мақул деп таптық.

Хәзирги ўақытта кең түрдә алғанда бул мәселегә күтә жақын ямаса тиккелей қатнасы бар, медицина, психология, социология, философия, журналистика, математика, әдебият маманлары, мәденият ғайраткерлери елимизде жеткиликли. Бирақ солардың көбиси усы ўақытқа дейин жақынлық (жыныслық) тәрбия мәселесине үрkip қарайды. Халыққа оның күтә кереклисин биле тура, оны ашықтан-ашық сөз етиўди елеге дейин уят көреди.

Соның салдарынан бизиң гейпара жасларымыз усы мәселе ҳаққында әллекимлердиң надурис көз-қарасларынан үлги алатуғын ямаса пүткиллей адамгершиликке байланысы жоқ, мәдениятқа он қайнағанда сорпасы қосылмайтуғын ширик дүньядан «тәлим» алады.

Бурыннан сал-санамызға сиңип қалған үрип-әдет бойынша ерли-зайыплының қатнас жақларын додалаўға болмайтуғын еди. Усыған байланыслы балалар тәрeпинен қойылған сораўға гейпара тәрбияшылар: «Бундай мәселени билиў еле саған ерте»,—деп тоқ еттиреди, ал айырым ата-аналар бул сөзди аўызға алыўдың өзи пүткиллей кеширимсиз гүнә деп санайды. Ешейинде ақылы менен кеңесин аямайтуғын жаны ашыр үлкенлерден бул мәселе ҳаққында қанаатланарлық жуўап ала алмағаннан кейин жасларымыздың бул жөнинде тийисли түсиникти көшеден излейтуғыны сөзсиз. Мәселен, арнаўлы жүргизилген изертлеўлерге қарағанда, ер балалардың 90 проценти, қызлардың 50 процентке шамаласы жыныслық мәселе ҳаққында пүткиллей бийхабар болатуғынлығы белгили болған³¹.

Бала-шағалы болыў ушын, шаңарақ қурыў ушын китаптан оқып мағлыўмат алыўдың неге кереги бар! Бир неше әсирлерден бери ата-бабамыз онысыз да күнин көрип, әўлад қалдырған жоқ па? Бизлер де солардан өсип-өнгенбиз, олай болса, енди жыныслық тәрбия деген не бәле?—дейтуғынлар да гезлесип қалады. Усындай терис пикирге бас ийип, қол қаўсырып жүрип, халық арасында усундай тәрбия түрин жүргизиўди бираз болса да кеширтирип алғанмыз рас. Бундай немқурайдылық пенен терис пикир жаслар тәрбиясына зыянын тийгизетуғынлығы сөзсиз.

³¹ И.Қарақулов «Қырық сораў» китабы. Нөкис «Қарақалпақстан» 1986-ж. 16-бет.

Бүгінгі күнде мәмлекетимиз сиясатында да жаслар тәрбиясы, саламат келешек мәселеси күннің әхмийетли мәселесине айланып, бул бағдарда жаслар арасында ерте турмыс қурыўдың ақыбети, жасларды турмысқа таярлаў, шанарақта саламат орталықты қәлиплестириў темаларында республикамыз бойлап жоқары хәм орта арнаўлы оқыў орынларында, мектептерде хәм басқа да мәкемелерде ушырасыў кешелери, семинарлар, дөңгелек стол этирапында сәўбетлесиўлер өткерилмекте. Онда жаслар өзлерин қызқтырған сораўлары менен ашықтан-ашық еркин түрде медицина хәм басқа тараў қәнигелерине мүрәжат етип, жуўаплар алмақта. Тәрбияның медициналық тәрепи бойынша түсиниклерин қәлиплестирмекте.

Улыўма алғанда халықтың мәденияты артқан сайын медициналық тәрбияға байланыслы мағлыўматлар да көбейе баслайтуғын сыяқлы.

Жәнеде биз жаслар арасында секиден киятырған зыянлы үрип-әдетке хәм басқа соған қусағанларға қарсы гүрес жүргизип, оларды биротала сапластырыўға тырысыўымыз керек.

Булардың ишинде адамның денсаўлығына ең қәўиплиери, бизиңше темеки шегиўшилиқ, мәскүнемшилиқ, наркоманлық хәм мешкейлик.

Зыянлы әдетлердиң ишинде темеки шегиўши адам баласына зыяны бәринен де аўыр. Себеби, темеки шегиў халық арасында ең көп тарқалған әдет. Айтайық, наркоманлық хәзир жер жүзинде (әсиресе хаяллар арасында) аз ушырасады. Мешкейликтің салдарынан болатуғын тоқшылық аўырыўы турмысы төменлердиң арасында болмайды. Арақ ишиўшилиқ нағыз мусылманлар хәм вегетарианлар арасында ушыраспайды дейтуғын болсақ темекиге дин де, турмыс та бөгет бола алған емес³².

Темеки шегиўшилиқтиң халық арасында, сондай-ақ үйреншикли әдетке айналып кеткенине бәримиз де гүўамыз. Мысалы бир жас әке еки баласын балалар бақшасына алып киятырып, тротуарда турып, бес жасар баласының аяқ кийимин жөнлеўге кирискенде қолындағы темекисин қайда қоярын

³² И.Қарақулов «Қырық сораў» китабы. Нөкис «Қарақалпақстан» 1986-ж. 152-бет.

билмей, үлкен баласының аўзына тықты. Баланың, әкесине еликлеп түтинди бурқыратып турғанлығын көріп, екіншиси де: «Маған! Маған!»—деп жылай баслағанда әкеси, темекини үлкенінің аўзынан алып, кишкенесинің аўзына салғанын көзимиз бенен көрдик: «Балаларым түтинге шақалар-аў, жөтелер-аў»—деген әке болмады.

«Үмитсиз шайтан болсын» дегендей, ең қыйын деген космос та қолымызда, алыс деген ай да алақанымызда турғандай, темекі мәселесін тез арада сапластырыў да онша қыйын бола қоймас. «Аўырыў батпанлап киреди, мысқаллап шығады»,—дегенди еске алсақ, темекі мәселесін де ўақыт шешеди деген үмитимиз мол.

Мәскүнемшиликке қарсы гүресіў илажлары бизің елимизде қатаң қолға алынды. Хүкіметимиздің бизің турмысымыздан бул социаллық бәлени пүткиллей аласлаўға бағдарланған 2011-жыл 5-октябрьде «Алкоголь хәм темекі өнімлеринің тарқатылыўы хәм де қабыл етилиўин шеклеў ҳаққында» 25-статьядан ибарат Өзбекстан Республикасының Нызамы шықты хәм ол 2012-жыл 6-апрельден баслап өз күшине кирди. Нызамның мақсети алкоголь хәм темекі өнімлеринің тарқатылыўы хәм де қабыл етилиўин шеклеў бойынша мүнәсибетлерди тәртипке салыўдан ибарат. Нызам пуқаралардың денсаўлығын, ең дәслеп, жигирма жасқа толмаған шахслардың денсаўлығын алкоголь хәм темекі өнімлерин қабыллаўдың зыянлы тәсиринен, соның менен байланыслы социаллық хәм басқа да кери тәсирлерден қорғаўға, сондай-ақ жәмийетте саламат турмыс тәризин қәлиплестириўдің шөлкемлестириўшилик хәм ҳуқықый негизлеринің жаратылыўы менен әҳмийетли.

Бирақ, арақтың кесапаты еле де аз емес. Мақтанышлы мәдениятымызға, кеңнен раўажланып баратырған хожалығымызға, адамлардың денсаўлығына оның тийгизип атырған зыянының көп екенлиги ойландырады.

Буннан 700 жыл бурын араб елинің уламасы Абдул Фараж: «Шарап ишиўши адамда төрт түрли кеўил йошы болады: дәслеп ол өзин тоты қустай сезеди де көкирегин көтереди, хәр қыйлы тәсир менен қораздай болып қоқырады, оннан кейин оның минези жылдам өзгерип, маймылдай ыржаңлап

күле береді, буннан кейін арысландай айбатланып, менменсинеди, мақтанады, өзін көп ұақытқа дейін күшли сезеди, ең соңында ол шошқаға айналып, доңыздай батпаққа аўнап жатады», — деп жазған.

Мәскүнемшиликтің адамды аздырып, әбден тоздыратуғын бір жери оын есинен айырып, жилли болыўға апаратуғынлығы. Биз бир адамның аўырыў тарийхын баянлап өткенди мақул көрдик. Бир жигиттің жасы 37 де екен. Сыртынан қарағанда жақсы кийинген, еки баланың әкеси. Аўырыўдың асқынлағаны соншелли, аўзына спиртли ишмлик тийиўден көзине хәр түрли қорқынышлар, бәлелер елеслеп, олар менен алысып-жулысып, берекети кетеди екен. Кем-кемнен ол бәлелер жыланға айналып, үйин қаплап кетеди, шаян болып шағып, тышқан болып тислеп, кейинирек қасқыр болып талап, әбден жаман халға жеткенде қара терге түсип, қалтырап, дирилдеп қалады екен. Енди бәлелерди өзине айдап әкелетуғын оның көзине еки баласы болып көринген. Айтылған «жаўлары» талап, бир неше мүшелерин жулып жеп атырғанда жаны ышқынып, буларды басқарып, алып келип атырған «душпаны» еки балам менен ҳаялым деп, соларды қалай да есабын таўып, өлтирсем деген нийетке кеткен. Ақырында балалары уйықлап жатқанда билдирмей еки баласының басын шаўып ала қояйын деп, балта алып умтылып, ғамланып киятырғанын үйинде қонып отырған қонақ билип қалып, еки баласын аман сақлап қалған.

Ҳаялының айтыўынша, ерин айыплаўға болмайды, ал тийкарында жаман адам емес, шаңараққа, жолдасқа, ағайинге, адамгершиликке бир адамнан кем емес, оны қуртқан тек арақ хәм арақхор жолдаслары. Ҳаялы усы сөзлерди айтқанда жылап, көзиниң жасын тыя алмады. Суп-сур түринен, жүдеген келбетинен өзиниң де денсаўлығының нашарлағаны анық көринип тур. Нервисиниң тозғанлығы соншама ҳаял көз жасын тоқтата алмай узақ жылады. Соннан кейін ғана өзиниң усынан бир жыл бурын хұрметли атаққа миясар болғанын, кейинирек үйиндеги шатақтан, күйеўиниң мәскүнемшилигине байланыслы жумысынан кемшилик табылып, себепсиз кешиккени ушын администрация тәрәпинен ескертиў алып, аўхалының бираз төменлегенин

айтты. Әкеси өлтиремен деп, еки көзи қызарып, тисин қайрап, балта менен дөнип келген күннен баслап, бир баласының еси аўып емлеўханада жатырғанына бес айдан асып кетипти³³.

Жәмийет ушын, инсан саламатлығы ушын, әсиресе елимиздің ертеңги келешеге болған жаслар ушын күтә қәўипли болған мәскүнемшлик иллетин сапластырыўда бәршеге усы мысалдың өзи жеткиликли болар деп есаплаймыз.

Кейинги 30-40 жыллық ишинде раўажлана баслаған зыянлы әдетлердин бири—мешкейлик, гөрқаўлық. «Жалқаўлық деген жақсы екен, жатып ишер ас болса» дегениндей, гейпара адамлардың ақылға муўапық талап етиўди умытып, қанаатсызлыққа, гөрқаўлыққа жол бериўи де жәмийет ушын кери иллетлердин бири.

Артық салмақ соңғы ўақытлары ҳаяллар арасында 50 проценттен, еркеклер арасында 30 проценттен, жас өспиримлер арасында 10 проценттен аса баслаған сыяқлы. «Атың жемхор болса, қудайдың бергени, қатының жемхор болса қудайдың урғаны»,—дегендей ҳаяллар арасындағы семизлердин көбиси бираз жағдайсызлыққа алып бармақшы. Семиз ҳаяллар, бириншиден, тәбият берген сулыў сымбатынан айырылса, екиншиден, дүньядағы тар кийим шақ келмей, арнап кийим тиктирип, үйин артық шығынға ушыратады.

Жасларды хәртәреплеме тәрбиялаў—бүгинги күннің үлкен хәм әҳмийетли ўазыйпаларының бири. Бул ҳаққында өзимиздин билгенлеримиз бенен ойлап жүргенлеримизди усы магистрлик диссертация жұмысымызға киргизгендей болдық. Бирақ көп тараўлы медициналық тәрбия мәселесин бундай бир ғана илимий жұмыс пенен толық қамтыў мүмкин емес. Тек солардың баслы-баслыларына айрықша тоқтап, толығырақ сөз етиўге урындық. Айтарымыз, бүгинги күннің талабына ылайық өмир сүрип, мийнет еткиси келген хәр бир излениўши алымлар менен изертлеўшилердин, публицистлер менен жазыўшылардың, өндирис алдыңғыларының тәрбия мәселелерине арналған мийнетлерин көп оқып, үйренип барыўи керек.

³³ И.Қарақулов «Қырық сораў» китабы. Нөкис «Қарақалпақстан» 1986-ж. 162-63-бет.

«Тоқсан аўыз сөздің тобықтай түйини бар»—дегендей, жоқарыда айтылған гүрриңлеримизди жуўмақлағанда былай деймиз: бизиң елимизде қандай нәрсе болса да инсан ушын, инсанның ийгилиги ушын исленип атырғанлығын барлық ўақытта есте сақлап, пүткил өмиримиз бенен исимизди соған ылайықлы қура билиў керек. Себеби, бизиң жекке өмиримиз хәм жәмийетлик өмиримизден пүткил елимиздің өмири қуралады.

Жуўмақлап айтқанда, медицина, педагогика, психология илимлериниң тәрбия жумысындағы байланысы күтә керекли нәрсе. Сонлықтан да усы тараўларда ислейтуғын қәнигелер бир-бирине пайдалы тәсирин тийгизбесе, бир-бириниң жумыс усылын тереңирек билмесе хәм барлық жағынан өзлери жасларға үлги болмаса, келешекте жаңа адамды тәрбиялаўда ойдағыдай етип жолға қойыўы мүмкин емес.

3.2. Медициналық мақалалардың тили

Хәр бир шығарманы дәретиўде тилдиң сөзлик қурамынан шебер хәм орынлы пайдалана билиў үлкен әхмийетке ийе. Қолланылған сөзлердиң мәнилериниң сәйкеслиги хәм бир-бирине үйлесимли келиўи гәптиң мазмунын келтирип шығарады. Бул ҳаққында филология илимлериниң докторы, профессор Е.Бедимуратов былай деп жазады: *«Публицистикалық стильдиң көпилик халық массасына қаратылыўы, жоқары идеялылығы, халыққа үгит-нәсиятлылық характери менен тәсир етиўшилиги, оның пүткил қурылысының, соның ишинде лексикалық элементлериниң де анық хәм түсиникли болыўын талап етеди»*¹. Демек, бунда публицистикалық шығармаларыдағы лексикалық бирлик, сөзлердиң, гәплердиң оқыўшыға түсиникли хәм анық болыўы кереклигин айтады.

Биз магистрлик диссертациямыздың бул бабында публицисттиң шығармаларының тилине кеңирек тоқталып өтпекшимиз.

Медициналық материаллар тилиниң көркемлиги, онда қолланылған лексикалық бирликтиң хызмети, автор тилиниң ширелиги усы бапта сөз етиледі.

¹ Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стиллериниң раўажаланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1973, 67 Б.

3.3. Публицистикада медициналық терминлер

Публицистикалық стильдің лексикасында жәмийетлик-сиясий терминлер үлкен орынды ийелейди. Терминлер белгили бир турмыс тараўына ғана тийисли, сол тараўда жийи қолланыўы менен өзгешелип туратуғын сөзлердің бир бөлими. Олар арнаўлы түрде қолланылатуғын бир мәнили лексикалық элементлерден ибарат.

Қарақалпақ тилинің жәмийетлик-сиясий терминологиясы орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирип келген терминлер арқалы байыған десек те қәтелеспеймиз.

Биз, магистрлик диссертациямызда публицистикада медициналық терминлердің қолланылыўына да тоқтап өткенди мақул көрдик.

Кейиги жыллары медицинаның айырым тараўлары бойынша русша-өзбекше, русша-латынша-өзбекше түсіндирме сөзликлер жаратыла баслады. Бунда әлбетте, медицинаның теориялық хәм әмелий тараўларындағы көплеген алымлар, тәжирийбели профессор-педагоглар хәм шыпакерлердің хызметлери айрықша.

Өзбек, қарақалпақ тилине Мәмлекетлик тил бийлиги берилиўине байланысly кейинги жыллар даўамында Республикалық терминологиялық комитеттиң медициналық атамалар секциясы усынысы менен тийкарынан фармацевтика хәм дәрилик өсимликлерге арналған бирнеше терминологиялық сөзликлер баспадан шыққан.³⁴

Рети келгенде соны айтып өтиў керек, медицина сөзликлеринде де «атама» хәм «термин» сөзлери қолланылмақта. «Атама» сөзин тийкарынан, дене, түсиник, нәрселер, үй-жайлар хәм басқаларды түсиндириў ушын, «термин» сөзин болса пән, техника, сиясат, мәденият, көркем-өнер, философия, хуқық, демократия, медицина, саўда-сатық, банк хәм қаржыға байланысly хәмде басқа тараўлардағы арнаўлы түсиниклер, морфологиялық жасалыўлар, химиялық бирикпелер, препаратларды түсиндириў ушын

³⁴ Ё.Тўрақулов, Н.Абдуллаев «Гиббиёт комуси луғати» Тошкент-1994. 285-бет

қолланыў дурыс болады. Терминлер илимий тийкарда, тийкарынан, латын, грек сөзлери негизинде дүзилеп келинген. Солай етип, «атама», «термин» түсиниклерин өз орнында дурыс қолланыў мақсетке муўапық болып табылады.

Медицина хызметин жақсылаў бойынша ойға алған нийетлеримиз көп, соларды иске асыра алсақ, сол ўақытлары өзиңиз бенен және бир сәўбетлесермиз...

«Мийирбийке» дегенимиз бул «мийирман бийке» дегенди билдирсе керек. Сол ушын «медсестра» дегенди аўдарсаң «медбийке» деп алғанымыз дурыс. Қулласы, гәп тек бир мийирбийкеде турған жоқ. Емлеўханалар поликлиникалар, клиникалардағы түсиник, үгит-нәсият формасындағы жазыўлардың, даналық гәплердиң аўдармаларындағы, жазыўлардағы яки орфографиялық қәте-кемшиликлери жөнинде болып тур.

Бул мәселеде бир шешимге келип алыў шеп болмас еди. <Буның ушын мен терминология мәселеси менен шуғылланатуғын алымларға көбирек исенемен. Орта буўын медицина хызметкерлериниң атқаратуғын хызметине қарай қәнигелик атлары: фельдшер, акушерка, медицина статисти ҳ.т.б. солардың бири күни кешеге шекем «медсестра» деп атаўға үйренип қалған қәнийгелер. «Хамшира» сөзиде жақсы. «Мийирбийке» дейтуғын болсақ, түптийкары биринши дүнья жүзилик урыста госпитальларда хызмет еткен «сестра милосердия» лар еске түседи. Олар умытпасам, урыс шәраятында қысқа курслардан тысқары арнаўлы медициналық билимге ийе болмаған. Ал, «медбийке» сөзин ислетиўге келсек «бийке» дегенде үй бийкеси (домохозяйка) түсинилетуғындай. Врач пенен шыпакер, емлеўхана менен кеселхана сөзлеринде қатарынан ислетип жүрмиз. Турмысымызға енип кеткен самолет, ручка, автомобиль, телефон, аэропорт, вокзал, инженер сөзлерин де хеш ким қарақалпақшалаўға талапланып атырған жоқ қусаған. Атаманың бир тәртипте түскени жақсы бирақ баслы мәселе сол атамадағы қәнигениң жумыс

ислеуінде деп ойлайман. Ал, емлеу мәкемелеріндегі жазыулардың қәте-кемшиликлеріне келсек, ырасында да қәте, шала жазыу оны оқыған адамда ирениш сезимін тууғызады. «Жазарын жаздық-ғой» деп орынларда немқурайдылық болған болыуы мүмкін, бірақ исендирип айтаман, бул истедыққаттан шетте қалмайды. <Буның ушын медициналық үгит-нәсият бойынша тийкарғы илажларды атқаратуғын бұрынғы «Денсаулық» Орайы хәзирги «Саламатлық» Институтының филиалы мәкемелерін иске қосамыз.

3.4. Журналистика хәм медицинада профилактикалық бағытлар

Республикамызда денсаўлықты сақлаў тараўы алдыңғы бөлимлеримизде айтып өткенимиздей, ғәрезсизлик жылларында мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилди. Нәтийжеде емлеў хәм санитариялық-профилактикалық мәкемелер тараўы кеңейди, маман қәнигелер жыл сайын көбейип бармақта. Ең баслысы, бүгиниги күнде пуқаралар қәнигелескен орайларда, емлеўханаларда өз денсаўлықларын қайта тиклемекте. Хәттеки, аўыл халқы да қалаға хәлек болып жүрмей, өз аймағындағы аўыллық шыпакерлик пунктлеринде медициналық тексеріўлерден өтип, емлениў имканиятына ийе болды.

Санитариялық қадағалаў, санитариялық-гигиеналық, пропаганда жумыслары менен санитариялық-эпидемиологиялық станциялары, Саламатлық хәм медициналық статистика институтының «Саламат турмыс тәризин қәлиплестириў» бөлими шуғылланбақта.

Денсаўлықты сақлаў тараўы заманагөй медициналық әсбап-үскенелер, жүдә күшли тәсир етиўши дәри-дәрмақлар менен тәмийинленгенликтен, шыпакерлер наўқасларды толық емлеўине мүмкиншиликлер бар.

Усыған қарамастан, айырым адамлар еlege шекем тәўиплерге қатнап, өзлериниң қымбатлы ўақытларын өткерип жибереди. Нәтийжеде, бундай наўқаслардың жүдә кеш келиўи хәм надурьс емленгенлигинен оның саўалып кетиўи қыйын болып атырғанлығын турмыста көрип атырмыз.

Медицинадан пүткиллей хабары жоқ тәўиплер, хәтте адам организминиң анатомиялық дүзилисин билмегенликтен кеселликти илимий көз-қараста жақсылап тексермейди, дурьс емлеў ушын жан күйдирип мийнет етпейди хәм дәртти қоздырыўшы тийкарғы себепти билмейди.

Керисинше, тәўиплер өзлеринше түрли шөплерден дәрилер таярлайды, оларды барлық кеселликлерге шыпа береди деп гәп тарқатады.

Аңқаў аўырыўлар усы дәрилерди ишип өз кеселликлерин аўырластырып жибереди. Гейде қымбатлы ўақытты өткерип жибергенлигинен бундай

аўырыўларды медицина мәкемелеринде де толық емлеў мүмкиншилиги болмай қалады.

Әдетте тәўиплер хәр қыйлы **наркотик затлар**ды ишиўди яки қан алдырыўды буйырады. Бул емлеў усыллары санитариялық-гигиена кәделери сақланбаған ҳалында исленеди.³⁵

Бул жерде тәўиптиң жарақатланған, сүйеги сынған яки шыққан адамларды «емлеў усылы» ҳаққында айтып өтиў орынлы. Тәўип бундай адамлардың буўынларын сирестирип байлап таслаўды буйырады. Нәтийжеде нормал қан айланыў процесси бузылады хәм наўқастың кеселлиги жәнеде аўырласады. Наўқастың қолы ямаса аяғы қысып байланғанлықтан қан айланысы бузылып, аяқ-қоллары ислемей қалады. Бундай усыл менен даўаланған адам емлеўханаға кеселлигин асқынлатып алып, жүдә аўыр аўхалда түседи, гейде операциядан кейинде кеселлик белгилери қалады.³⁶

Уллы өзбек шайыры Әлишер Наўайы тәўиплерди тәрийплеп мынадай деген еди: «Надан тәўип – жәлладтың шәкиртидур, жәллад надан тәўиптен тәўир, ол өлимге ҳүким етилгенлерди өлтиреди, ал тәўип болса, гүнасыз инсанларды өлтиреди». Ҳәзирги күнлери де айырым қала хәм аўылларда жақсы түсинбейтуғын адамлардың тәўиплерге барып, өз аўхалын аўырластырып атырғанын көрип ҳайран қаласан.

Тәўиплер арасында сынған сүйекти емлеў жүдә кең тарқалған. Олар сынған сүйекти төмендегише «емлейди». Сынған қол яки аяқты еки адам тартып турады, соңғы сынған сүйектиң этирапына тақталарды қойып бекем таңып таслайды. Тәўиптиң емлеў усылы усы. Бирақ бундай усыл менен емленген адамлардың аяқ-қоллары ислемей қалады.³⁷

Емлеўхананың травматология бөлиминде жатқан 13 жасар Умматали деген бала тәўиплер ҳаққында мыналарды айтып берди: «Ешekten жығылып қолым сынды. Әкем мени дәрхал тәўипке алып барды. Тәўип аяғын қолтығына тиреп, қолымнан тарта баслағанда аўырыў зардабынан есимнен

³⁵ Т.Хасанов, С.Қасымов «Тәўипке исениў—өмиге зыян» Нөкис, «Қарақалпақстан» 1983.4-бет.

³⁶ Сонда.

³⁷ Сонда.

танып қалдым. Есиме келип қолымды таңып таслағанын көрдим. Үш хәптеден соң қолымды ашып еди, қыйсық питкен екен. Бір күнлери әкем басқа тәуипке апараман деди. Ол бұрынғы тәуипке қарағанда күшлирек деди. Мени түнде алып барды. Ол қолымды қайтадан сындырып, соң дүземекши болды. Шыдап болмаслық аўырыўдан мен және есимнен танып қалдым. Усылай етип арадан 40 күн өтті. Қайсы көзим менен қарасамда қолым бұрынғысынан қыйсығырақ болып питкен еди. Мениң бахтыма врачлар бар екен».³⁸

Усы жерде бир сораў туўылады. Тәуиплер өз нәпси ушын хәр түрли алдаўлардан қашпас екен, неге айырым адамлар өз тәғдирлерин, перзентлериниң өмирлерин оларға исенип тапсырады екен? Усындай адамларға әпиўайы бир ҳақыйқатты еслетиўге туўра келеди.

Адамлар жығылса хәм өзин жаман сезсе, қолы ямаса аяғы жарақатланса, дәрхал шыпакерге алып барыўы керек. Бундай адамларға тек медицина мәкемелеринде ғана дурыс хәм жақсы жәрдем бериледи.

«Денсаўлық, аманшылық болса, барлық нәрсениң де илажы табылады» деп жасы үлкен ата-аналарымыз мұдамы нәсиятлап жүреди. Ҳақыйқатында да денсаўлық-теңи-тайы жоқ байлық. Дени саў, ақылы дурыс адамның алмайтуғын таўы, шықпайтуғын шыңы жоқ. Шайыр Ж. Дилмуратов;

«Кең әлемде гезгениң,
Алдағаны сезгениң,
Сөзден маржан дизгениң,
Барлығы денсаўлықта.

Келисикли айбатың,
Шырай-көркиң, саўлатың,
Тасқынлаған ғайратың,
Барлығы ден саўлықта-екенлигине барлығымыз да исенемиз.

³⁸ Сонда. 8-бет.

Машақатлы хәм жуўапкерли кәсип ийелери шыпакерлерди медицина хызметкерлерин хұрметлеп «ақ халатлы өмир сақшылары» деп тилге аламыз. Өз гезегинде бул пидайы инсанлар да бийтаптардан уқыбын, күш-жигерин аямайды. Аўыр наўқаслардың этирапында ата-анасындай пәрмана болып, меҳрийбаншылық көрсетеди, саўалған бийтаптардың еске түсириўинде үлкен шынлық бар;

Анамның қолындай меҳрийбан бир қол,
Жағымлы тийгенде аштым көзимди,
Қарасам емлеўши врач екен ол,
Ғамқор болып қорғап қалған өзимди

Б. Қайыпназаров.

Өз исине шын берилген хадал шыпакерлер; наўқаслардың саўалыўына көп күш-жигер жумсайды. Мийнети нәтийже берип, аўыр наўқаслар саўалып, бойына диңке енип, көзлери бахыт хәм табыстың гилти болған денсаўлық, өмир қуўанышы жайнаса, олар туўысқанындай қуўанады:

«Егер қыйналсам мен, сен де қыйналдың,
Өмирим хаққында узак ойландың,
Тәўир болғанымда қуўанып қалдың,
Туўысқан инимдей болып баўырман»

Ж. Дилмуратов.

Россиялы шыпакер, профессор Я.Л.Цивьянның «Хирургтың жүрек сөзлери» (Исповедь хирурга) кітабында «танысларым бийтап болып қалады, бийтаптар таныс болып қалады» дегенди оқығаным бар. Хақықатында да басы аўырып, балтыры сызламайтуғын адам болмайтуғынлығы себепли шыпакерлер менен неше мың адамлар таныс болып қалмайды дейсиз. Шыпакерлер олардың барлығының аты-жөнлерин еслеп жүре алмаўы мүмкин. Бирақ саўалған бийтаптардың хәр бири, туўысқан-туўғанлары оларды еслеп жүреді, атларын умытпайды. Арадан нешше жыл өтсе де гәптиң орны

келгенде сол мехрийбан шыпакерлердің аты менен байланысly болған ўақыяны еске түсиреди.

Медицина хызметкерлери тек кеселликти емлеў менен шекленбестен, олардың алдын алыў, сапластырыў жумыслары менен де пукта шуғылланады. Халықтың денсаўлығын қорғаўшы шыпакерлерге қандай мақтаў сөзлер айтсақта, қандай ҳүрмет көрсетсек те орынлы болады:

«Сен жүрген жерлерге жақынламас дэрт,
Хэтте өлим қашар ақ халатыңнан.
Узақ өмир ушын гүресиўши мэрт,
Саўалдым мен сениң шарапатыңнан».

Б. Қайыпназаров.

Қара жерди қайра-қайра басып жүрген жигерли жастың кәпелимде наўқасланыўы үлкен тәшўиш. Күнделикли жумыс, оқыў, турмыс ғалма-ғалынан шетлеў-өмирдің мәнисин де кемейтеди. Наўқаслықтан айығыў-сүйикли кәсипке, мехрийбан ата-ана, туўысқанлар, дослар арасына қайтыў деген сөз. Бундай жағдайда шықпас жанға себепши болған шыпакерлерге мынадай алғыс айтқанымыз жүдә дурыс:

«Тағы қайтып келдим сүйген исиме,
Жасаў мүмкин емес мийнетим сенсиз.
Маған қайта өмир берген кисиме,
Алғысым таўсылмас, ҳүрметим шексиз»

Б. Қайыпназаров.

«Қайта аралаттың өмир гүлзарын,
Мейли саған болсын жүректе барым,
Хасла дэрт көрмегей алтын қолларың
Өмир гүзетшиси, рахмет саған».

Ж. Дилмуратов.

Хәммемизге белгили: барлық шыпакерлер теңдей өз исине шын берилген, ҳадал, билгир болып келе бармейди. Турпайы сөзлери, пәс

қылықтары менен наўқаслардың дәртине дәрт жамайтуғын шыпакерлер де табылады.

Әпиұайы халықты менсинбейтуғын бундай медицина хызметкерлери өз минез-қулықтарын өзгертиўге, кәсибине қызығыўшылығын арттырыўға умтылса екен.

«Күшиңди сарып етип емлеў исине,
Жеткенше асығып наўқас кисиге,
Машина жоқ жерде елдің ишине
Дәри-дәрмағыңды бөктерип кеттиң...

Кеселин анықлап емин бергизип,
Аўыр қәстелерге диңке енгизип,
Бир көринсек болар еди дегизип,
Халыққа қәдириңди өткизип кеттиң».

Халық шайыры Байнияз Қайыпназаровтың қәлемине тийисли бул қосық қатарлары аты аңызға айналған шыпакер Оразымбет Халмуратов естелигине арналған. Жәнеде бул инсан хәққында:

Гиппократ—медиклердің көсеми,
Оннан кейин Ибн Сина деседи...
Хәким Улықпаны қарақалпақтың,
Оразымбет Халмуратов кешеги...

Әскербай Әжиниязов.

Халық арасында «Халмурат доктор», «Қанатлы доктор», «Қахарман шыпакер», «Қарақалпақтың хәким улықпаны» деген сый-хүрметке ерискен үлкемиздің биринши докторы Оразымбет Халмуратов³⁹ өзиниң айрықша шыпакерлик таланты, уқыбы менен халықтың хүрметине бөленип өткен инсан. Халықтың хүрмет иззетине, исенимине елимизде оның хәқыйқый избасарлары, халқына қәдирли шыпакер ул-қызлар көплеп жетилип шыққай.

³⁹ А.Нурниязов «Үлкемиздің биринши шыпакери». «Шыпакер» газетасы №22 (287) 2010-ж. 18-бет.

Бул диссертация жұмысымыздың «Тәлим-тәрбия жұмыстарында медицина педагогика, психология илимлерінің өз-ара байланысы» деп аталған үшінші бабын хәр тәрәплеме тәрбия тарауының әлипбеси көлемінде ғана мағлыұмат беретуғындай дерек болды деп қабыл еткен мақул болар.

Әлбетте, бир адамға сонша мәселеге керекли болған нәрселерди баспасөз материалларының, әсиресе түрли-түрли мағлыұмат беретуғын китапларсыз, энциклопедиялардың материалысыз үлгерип биле бериұ мүмкин емеслиги оқыұшыларға белгили. Соның менен бирге күнделикли газета, журнал, радио, телевидение хабарларын да, халық аўзындағы мағлыұматларды да, рәсмий хұжжетлерди де өзимше мақсетке муўапық пайдаландым. Бирақ, биз басқалардың үлесине қол суғыұ нийетинен пүткиллей аўлақпыз, ал керисинше оларды мақтаныш етип, мийнетлеринен өзіндегидей келтирип басқаларға танытыұ, халық ийгилигине жаратыұ, өз пикирлеримизди куўатлаұ ретинде ғана пайдаланып отырмыз. Ал енди усы мәселеге арналған бақалы мийнетлердиң барлығын да пайдаландық, өз ойымызда сақлаған сырларды толық айта алдық, деўге әлбетте, аўзымыз бармайды.

Ж У Ы М А Қ Л А Ы

Бүгінгі күнде мәлімдемелер ағымы барған сайын артып атырған процессте халқымызды, әсіресе жасларды миллий менталитетимізге, қәдириятларымызға, Ыатанымыздың миллий мәплерине қайшы келетуғын зыянлы идея хәм тәсирлерден қорғаў барған сайын үлкен әхмийетке ийе болмақта.

«Бүгін, журналист аудиторияның хәр бир ағзасына қарата, оның санасына, руўхыатына тәсир жасаў арқалы пүткил жәмийетке тәсир жасаўы керек. Демек, журналист пүткил жәмийетшиликке мәнәуйят, әдеп-икрамлылық көрсетпелер бериўши, жәмийет руўхыатына диагноз қойыўшы, оны жақсылықларға талпындырыўшы ўазыйпасын өтейди»⁴⁰. Хәқыйқатында да, журналист ой-пикирди қәлиплестириў арқалы жәмийетшилик сана-сезимине тәсир етеди. Сол арқалы адамларды пуқаралық жәмийет талапларына жуўап берететуғындай етип, түрлише пикирдеги адамлардың ой-өрисин жәмлеп, олардың интеграцияласыўына хызмет етеди.

Жуўмақлап айтқанда, журналистика тараўы, оның дәретиўши бас қахарманы болған журналистлер хәр қандай жәмийетлик дүзимде де хәкимият органлары менен жәмийет ағзалары ортасындағы дәнекер, хәр қандай жүз берген ўақыяларға өзиниң жеке көз-қарасы және мүнәсибетлерин билдириўши, Ыатан мәпин, халық бирлигин жырлайтуғын статуска ийе, хәр тәреплеме жетилискен қәниге болыўы тийис.

Биз изертлеп ўйренген республикалық «Еркин Қарақалпақстан» хәм тараўлық «Шыпакер» газетасында медициналық билим бериў бағдарында басқышпа-басқыш избе-излилик бар.

1. Мәмлекетимизде қабыл етилип атырған Нызам хәм қарарлар өз ўақтында қадағалап барылады. «Президент қарарлары хәрекетте», «Қарар хәм оның орынланыўы», «Талап хәм

⁴⁰ В.В.Ворошилов «Журналистика» С.Петербург 2001 159-бет.

жуўапкершилик» рубрикалары астында мақалалар, сәўбетлер, есаплар турақлы түрде жәрияланады.

2. Бул рубрикалар инсан мәплерин қорғаўдағы әхмийетли илажларды сөз етиўге бағдарланған.
3. Медицина темасы әхмийетли тема болғанлықтан, мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилди. Бул тараўды сөз етиўде хәр қыйлы жанрларда материаллар жарық көрмекте.
4. «Еркин Қарақалпақстан» хәм «Шыпакер» газеталары өз оқыўшыларының сырлас досты. Сонлықтан редакцияларға хатлар келмекте. Халыққа медициналық мәдениет мәселелери бойынша түсиник жумысларын жеткерийде редакцияға келген хатлар тийкарында изертлеў жумыслары алып барылады.
5. Оқырманлардың хатлары менен ислесиўде редакцияларда турақлы рубрикалар бар.
6. Халыққа медициналық билим бериўде изертлеў жумысымызға тийкар етип алған газеталарда жетерли билим хәм тәжирийбеге ийе кадрлар өсип жетилисти.

Қарақалпақстан баспасөзинде, соның ишинде республикалық «Еркин Қарақалпақстан» хәм тараўлық «Шыпакер» газетасында инсан саламатлығы мәселеине байланыслы материаллардың сәўлелениў дәрежеси жоқары деген жуўмаққа келдик. Әсиресе «Шыпакер» газетасы тараўлық газета болғанлығы ушын ол көбинесе өзиниң тараўын үгит-нәсиятлаўға умтылады.

Жумысымыз нәтийжеси соны келтирип шығарды, медицина темасы еле бизде толық дәрежеде раўажланбай атыр. Сонлықтан журналистлер бул темада жетерли қәлем тербетип атырған жоқ. Сондай-ақ, медицина бойынша қәнигелескен журналистлер жоқ. Солай болса да бул тараў бойынша дәретиўшилик пенен шуғылланып атырған журналистлер санаўлы. Олардан баспасөзде П.Хожамуратова, Б.Караматдинова, С.Жаниев, К.Пирназарова,

Г.Турдышова, телевидениеде Л.Сейданова, Л.Есемуратова, радиода Д.Аманлеспесоваларды атап өтсек болады.

Журналистлеримиз медицина темасын елде көбірек хәм кеңірек жәриялаў имканиятын излеп, кәсіплик шеберлигин жетилистириў керек. Себеби, денсаўлық бийбаха байлық болғанлықтан мәмлекетлик сиясат дәрежесинде қаралып келинбекте. Инсанлар саламат болса ғана жәмийет саламат болады. Саламат орталықта камалға келген перзентлеримиз келешекте елимиздиң беккем қалқаны болары анық.

Магистрлик диссертация жұмысым бойынша кимдедур усы мийнетти жазғаныңа кеўилиң тола ма?—деген сораў туўылса, толады да, толмайды да деп жуўап берген болар едим. Толмайтуғынының себеби темада көтерилген мәселениң көлемине муўапық тап ойлағандай болып шықпайыўында. Ал кеўлим толды—дегенимниң себеби аз ба, көп пе, қулласы, ойда жүрген бир қатар пикирлерди ашық айтып, ойларыңызға салғаным, мийнетимниң көпшиликтиң додалаўына түсиўи бир табыс. Усы диссертация жұмыс пенен танысып шыққанлардың көпшилиги бундағы көтерилип атырған халыққа пайдалы мәселелердиң келешек қуўатлаўшылары деп түсинемиз. Бул да аз табыс емес.

Изертлеу жұмысында қолланылған терминлер сөзлігі

Медицина — адамлар денсаулығын сақтау хәм беккемлеу, өмирин узайтыу, кеселликлердин алдын алыу, емлеу хакқындағы билимлер хәм усы тараудағы әмелий илажлар жыйнағы.

Профилактика — ауырыудың алдын алыу хәм денсаулықты сақтау

Гигиена — денсаулықты сақтау, ауырыудың алдын алыу тууралы илим

Наўқас — бир кеселликке шатылған адам. Амбулатория наўқасы – поликлиника ямаса үйде медициналық жәрдем алатуғын адам. Стационар дизиминен шығарылған наўқас – стационардан шығарылған ямаса ол жерде қайтыс болған адам.

Эпидемиология — эпидемиялық кеселликлерди үйрениу тууралы илим

Санитариялық-эпидемиологиялық станция (СЭС) — санитария-эпидемиология хызметин әмелге асырыушы қәнигелестирілген мәкеме комплексиниң бир бөлеги. Республикалық, ўәлаятлық, қалалық, районлық СЭСлери, сондай-ақ, суў транспорты, авиация транспорты СЭСлери болады. СЭС сыртқы орталықты саўалландырыу, илажлары үстинен санитариялық бақлауын орнатады; жуқпалы, паразитар, хәмде кәсипке байланыслы кеселликлердин алдын алыу, оларды сапластырыу, дереклерин жоқ етиу илажларын әмелге асырыу ушын арнаўлы медициналық шөлкемлестириу хызметин көрсетеди.

Санитариялық қадағалау —кәрхана, мәкеме хәм айырым шахслардын эпидемияға қарсы санитариялық норма хәм қағыйдаларын орынлауды қадағалап туратуғын система. Санитария-эпидемиология станциясы мәкемелери тәрәпинен орынланады. Ескертиуши санитариялық қадағалау – турақ жайлар, кәрхана хәм административлик мәкемелерди жаңадан ямаса қайта қурыу мақсетинде дүзилген жойбар хәм режелер санитария нормасы хәм қағыйдалары тийкарында дүзилгенлигин қадағалап турады. Күнделикли санитариялық қадағалау – санитариялық-эпидемиологиялық станциясы хызметкерлери тәрәпинен ислеп турған объектлер үстинен алып барылатуғын күнделик режели ямаса режеден тысқары санитария қадағалауы болып табылады.

Медициналық статистика — емлеу-профилактика мәкемелери хызметин есапқа алыу, есабат дүзиу, олар хызметин санлар, арнаўлы формула хәм есаплау усыллары жәрдеминде статистикалық анализ етиу, хұжжетли есабат

формалары, түрлерин дүзиў, оларды басқарыў хәм қадағалаўды әмелге асырыў.

Наркотик затлар (наркотиклер) — тийкарынан орайлық нерв системасына тәсир етип, мәс ететуғын затлар; дәри сыпатында қолланылмайды. Наркомания (бәңгилик) жағдайын келтирип шығарады. Сол себепли ол наркотик затларды қадағалаўшы турақлы комитет тастыйықлаған дизимге киргизилген.

Реанимация — клиник өлим жағдайындағы адамларды тирилтиў, бахытсыз хәдийселер, кеселлик хәм оның асқыныўлары нәтийжесинде өмир ушын керекли болған органлардың тосаттан жоғалған хәм өзгерген функцияларын тиклеў ушын тезлик пенен көрилетуғын илажлар жыйнағы. Реанимацияға жүрек массажы, жасалма дем алдырыў, қан қуйыў хәм басқа да илажлар киреди.

Гиппократ анты — шыпакер минез-қулқының қысқаша сыпатламасы. Ант шыпакерлерди өз ўазыйпасын хадал атқарыўға, әдеп-икрамлы, пәк хәм садық болыўға шақырады. Ески Грецияда шыпакерлер мектебин тамамлағаннан кейин Гиппократ антын қабыл еткен.

Педиатр — балалар денсаўлығын қорғаў, олардың кеселликлерин анықлаў, алдын алыў хәм емлеў мәселелери менен шуғылланыўшы жоқары мағлыўматлы қәниге.

Диагноз — кеселлик характери хәм наўқастың жағдайы ҳаққындағы қысқаша медициналық шешим. Кеселликтин кешийин наўқастан сорап билиў, кеселлик белгилерин хәр тәрәплеме үйрениў хәм басқа кеселлик белгилерине салыстырыў тийкарында диагноз қойылады.

Аргумент – латын. тастыйықлаў тийкары сыпатында хызмет етиўши логикалық дәлийл.

Жанр - бул ғалаба хабар кураллары текстлериниң улыўмаластырылған хәм типлестирилген формасы болып, ўақыяларды, хәдийселерди, процесслерди сәўлелендириўдиң көркем хәм публицистикалық формасы.

Идея - журналистлик дәрәтпе мазмунының және бир әҳмийетли элементи болып, мазмунды қураўшы қалған элементлерин бир-бири менен байланыстырыўды тәмийинлеўши шығарманың доминантасы. Идея актуал, социаллық әҳмийетке ийе болыўы керек.

Интервью. Инглис тилинде interview-ушырасыў, сәўбет деген мәнисти билдиреди. Интервью бул журналисттиң (репортердың, баслаўшының) атақлы шахс, илимпаз, қәниге, яки әпиўайы адам менен болған сәўбети есапланады.

Интервью–портрет интервью жанрының бир түри болып, мүмкиншилиги болғанынша сәўбетлестің характерин ашып бериўди алдына мақсет етип қояды. Үлкен жанрлар болған очерк, аналитикалық бағдарламалар хәм телефильмлердиң де компоненти болады. Интервьюдиң бул түринде тексттен тысқары, вербал емес информация да әҳмийетке ийе болып табылады.

Информациялық интервью темаға байланыслы мағлыўматлар хәм пикирлер алыўға қаратылған.

Композиция - (латын тилиндеги «composition» сөзинен алынып, «жайғастырып қойыў», «дүзиў»-деген мәнисти билдиреди) ғалаба хабар куралларының хәр қыйлы каналларынан берилиўши текстли материаллардың архитектурасы, қурылысы, дүзилиси болып табылады.

Конфликт - журналистлик дәретпе мазмунының элементи сыпатында өзиниң маңызы жағынан проблемаға жақын. “Конфликт” сөзи латын тилиниң «conflictus» сөзинен алынып, «соқлығысыў, қайшы келиў» дегенди билдиреди. Журналистлик дәретпеде конфликттиң критерияларын анықлаў мақсетинде изертлеўшилер оған мына сораўларды қояды:

«Конфликтте ким қатнасып атыр (адам, топар, өндириллик коллектив ҳ.т.б.)?»

Конфликтке себеп болған нәрсе (экономикалық мәплердиң, ведомстволық позициялардың, әдеп-икрамлық нормаларының қайшы келиўи)?

Хәдийсе қай жерде хәм қашан жүз берген?

Конфликтти шешиў усыллары қандай?»

Машқалалы интервьюде ҳақыйқатлықты жүзеге шығарыўда журналист позициясы әҳмийетли болып, алға қойылған проблема ҳаққында ол сәўбетлесинен кем билмеўи керек болады.

Проблема –журналистлик дәрәтпениң тийкарын қураўшы элементлерден бири болып, ол тек бир факт емес, ал, фактлер системасын сәўлелендиреди хәм өзінде қурамалырақ структураны жәмлейди. Проблема менен проблемалық жағдай бир нәрсе емес. Бириншиси екиншисинен келип шығады.

Репортаж - күнделикли турмыс ўақыяларын сәўлелендириў, белгили бир ўақыя ҳаққындағы журналистлик материал, - деп анықлама берилген сөзликлерде. Французша reportage-мәлимлеў, латын тилинде reporto- хабар бериў дегенди аңлатады. Репортаждың тийкарғы белгиси - хабаршының өзи ўақыяның гүўасы болыўы керек.

Сюжет - журналистикада автор пикириниң раўажланыў барысы, ўақыялар системасы, актуал проблеманы қойыў хәм оны шешиў процессин билдиреди. Журналистлик дәрәтпеде сюжет кеңейтирилген халда берилмейди. Оның структурасында материалдың басы хәм соңы үлкен әҳмийетке ийе. Бул жерде хәрәкет жуўмақланбайды.

Тема - автор сөз етиўши ўақыяның тийкары есапланған хәм оның идеялық мақсетин анық иске асырыў куралы хызметин атқарыўшы ўақыяларға, процесслерге, хәдийселерге, фактлерге айтылады. (Олардың қатарына аудиовизуал сюжетлер, конфликтлер, сенсациялар да киреди).

Факт - деп, ҳақыйқат, анық бир мәрте жүз берген ўақыя, хәдийсеге айтылады. Оның статистикалық материаллық хәм цитаталық түрлери болады. Журналист хәр қыйлы күнделикли хәм илимий фактлер менен ислеседи.

Пайдаланган әдебиетлар ДИЗИМИ

И.Каримов. «Юксак маънавият енгилмас куч». Т.«Маънавият» 2008-й., «Энг асосий мезон-хаёт ҳақийқатини акс эттириш»Т.«Узбекистон»2009-й.

И.Каримовтың 2005-жыл 8-ноябрьдеги ПФ-3678 санлы «Ғәрезсиз телерадиоканалларды реформаластырыў ҳәм раўажландырыў иләжлары ҳаққында»ғы пәрманы.

И.Каримов. «Мәмлекетимизде демократиялық реформаларды және де тереңлестириў ҳәм пухаралық жәмийетин раўажландырыў концепциясы». 2010-жыл,12-ноябрь.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети тәрәпинен 2006-жылы 14-февральда «Өзбекстан миллий телерадиокомпаниясының жумысларын шөлкемлестириў иләжлары ҳаққында»ғы қарары

В.В.Ворошилов .Журналистика,учебник,Изд.Михайлова В.А.СПб.2004г.

Князев А. А. Основы тележурналистики и телерепортажа. <http://evartist.narod.ru>. Учебное пособие2001

Рэндаль.Д.«Универсальный журналист» Алматы-1996.

Нестеренко. Ф. П.,Эрназаров.К.Т.,Маматова.Я.М.Труд журналиста: профессионализм, творчество, мастерство. Ташкент-2002., 26-стр

М.Мухаммедов, Е.Файзиева,В.Авляева. Телевидение асослари.Т.«Ворис-нашриет»-2009.

Аудиовизиуал журналистиканинг долзарб муаммолари.илимий мақалалар топламы.Ташкент-2008.46-бет

Қозоқбоев.Т. .Журналистика асослари. Ташкент-2007.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ:

1. Абдимуратов А. «Қайыпбергенов публицистикасы: тематикасы, проблематикасы ҳәм өзгешеликлери». Т., 1998.

2. Балакаев М. Тил мәдениети және қазақ тилин оқытыў. Алма-ата. 1989.

3. Байниязов К.А. Мусаевтың шайырлық стилинің өзгешеликлери. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1972.

4. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стиллериниң раўажаланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1973.

5. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.

6. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.

7. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили М., 1967.

8. Виноградов В. В. Итого обсуждение вопросов стилистики. Вопросы языкознания. М., 1980.

9. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1958, 19 Б.
10. Головин В.Н. Основа культура речи. Москва, «Высшая школа», 1980.
11. Гринковой Н.П. Изучение языка писателя. Ленинград, 1957.
12. Дәўлетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис., «Билим»., 2007. 121-бет.
13. Жумаханова Н. Ш. Уснатдиновтың журналистлик шеберлиги. Н., 2004
14. Қуңғуров Р., Бегматов Э., Тажинов Е. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
15. Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
16. Муминов Ф. Журналистика ижтимоий институт сифатида. Тошкент, «Университет». 1998. 27 Б.
17. Ерелине М. И. О языке художественной прозы. Москва, «Наука», 1987.
18. Палўанов Б. Қарақалпақ әдебиятында эссе жанры (Т.Қайыпбергенов публицистикасы тийкарында). Н., 2008.
19. Оразымбетова З.Қ. Қарақалпақ күнделикли баспасөзи тилиниң кәлиплесиўи (1924-1940-жыллар газета материаллары тийкарында). Канд.дисс. Нөкис., 2006.
20. Оңғарбаев Қ. Ө.Өтеулиев публицистикасында журналистлик шеберлик мәселеси. Н., 2009.
21. Розенталь Д.Э. Культура речи. МГУ, 1964.
22. Розенталь Д.Э. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. МГУ, 1980.
23. Сағитов И. Бердақтың творчествосы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1958.
24. Султанов Қ. Т. Қайыпбергеновтың прозасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.
25. Қайыпбергенов Т. Фамилия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
26. Қайыпбергенов Т. Көздиң қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986.
27. Қайыпбергенов Т. О дүньядағы атама хатлар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992.
28. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ қызы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 4 - том, 1980.
29. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақнама. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985.

Пайдаланылган әдебиетлар дизими:

I. Өзбекстан Республикасы президенти И.Каримовтың пәрманлары хәм қарарлар:

1. И.Каримовтың 2005-жыл 8-ноябрьдеги ПФ-3678-санлы «Ғәрезсиз телерадиоканалларды реформаластырыў хәм раўажландырыў иләжлары хаққында»ғы пәрманы.
2. И.Каримовтың 2009-жыл 1-апрельдеги ПФ-1088-санлы «Өзбекстан миллий телерадиокомпаниясы структурасында жоқары технологиялы телерадиоүскенелерден пайдаланыў нәтийжелигин және де асырыў иләжлары хаққында»ғы қарары.
3. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети тәрәпинен 2006-жылы 14-февральда «Өзбекстан миллий телерадиокомпаниясының жумысларын шөлкемлестириў иләжлары хаққында
4. Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси тизимидаги телевидение мухандислик-техника лавозимларнинг малака тавсифлари ва ходимларига қўйиладиган асосий малака талаблари. Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси қарори. Ташкент-2009

II. Өзбекстан Республикасы президенти И.Каримовтың баянатлары хәм мийнетлери:

1. И.Каримов. «Мәмлекетимизде демократиялық реформаларды және де тереңлестириў хәм пухаралық жәмийетин раўажландырыў концепциясы». 2010-жыл, 12-ноябрь.
2. И.Каримов. «Юксак маънавият енгилмас куч». Т.«Маънавият»2008-й.,
3. И.Каримов . «Энг асосий мезон-ҳает ҳақийқатини акс эттириш» Т.«Узбекистон»2009-й.
4. И.Каримов. «Янгича фиклаш ва ишлаш-давр талаби». Т.V.- Т.:Узбекистон.1997.

III. Илимий-теориялық әдебиетлар:

1. Аудиовизуал журналистиканинг долзарб муаммолари. илимий мақалалар топлами. Ташкент-2008. 46-бет
2. В.В. Ворошилов. Журналистика, учебник, Изд. Михайлова В.А. СПб. 2004г.
3. Князев А. А. Основы тележурналистики и телерепортажа. <http://evartist.narod.ru>. Учебное пособие 2001
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 1-том. "Қарақалпақстан" баспасы, Нөкис-1982-жыл.
5. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 2-том. "Қарақалпақстан" баспасы, Нөкис-1984-жыл.
6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 3-том. "Қарақалпақстан" баспасы, Нөкис-1988-жыл.
7. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 4-том. "Қарақалпақстан" баспасы, Нөкис-1992-жыл.
8. Қозоқбоев. Т. Журналистика асослари. Ташкент-2007.
9. Мухаммедалиев. Х. Ценарийнавислик маҳорати. Ташкент-2009.
10. .М. Мухаммедов, Е. Файзиева, В. Авляева. Телевидение асослари. Т. «Ворис-нашриет»-2009.
11. Нестеренко. Ф. П., Казем. М., Маматова. Я. М. Луғат-маълумотнома: Журналистика, Реклама, Паблик Рилейшнз: 1700 та атама. Ташкент-2003.
12. Нестеренко. Ф. П., Эрназаров. К. Т., Маматова. Я. М. Труд журналиста: профессионализм, творчество, мастерство. Ташкент-2002.
13. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд. Москва-2006.
14. Рэндалль. Д. «Универсальный журналист» Алматы-1996.
15. Турақулов Х. А., Берданова Ф., Муратбаева А. Илимий деретиўшилиқ методологиясы
16. Фихтелиус. Э. Радио ва телевидение журналистикаси асослари. Журналистиканинг 10 қоидаси. Ташкент-2002.

IV. Питкерийү қәнигелик жумыслар:

1. Алламбергенова. П.Қарақалпақстан телевидениесиниң жанрлары: темалар, журналистлик қатнас ҳәм раўажланыў принциптери (2000-2006 жыллар)диссертация, Ташкент-2007ж.

V. Газета-журналлар:

1. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 2009-жыл, 24-декабрь
2. «Садо» газетасы,«Телерадио тизимининг ҳуқуқий асоси такомиллаштирилмоқда».Наргис Қосимова,24-февраль.2011-жыл
3. «Узбекистон матбуоти»илимий журналы,2010-жыл,3-саны.

VI. Интернет сайтлары:

1. <http://evartist.narod.ru/>
2. melnitser@yahoo.com
3. Http// Rambler.ru